

КІНЕЦЬ БОЖЕВІЛЬНОГО ДОМУ

„Якщо не зважати на фізичний бік, що часто ставить нам непереборні перешкоди і про що я раджуся з добрими лікарями, то я легко знаходжу засоби лікувати божевільних. Це саме ті засоби, що здоровим людям не дають стати божевільними. Треба збудити їх самодіяльність, треба привчити їх до порядку, треба показати їм, що в інших людей таке ж буття і така ж доля, як і в них — і тоді жодне божевільля не підкрядеться...“

В. Гете.

(Meisters Lehrjahre)

I

— Тольгауз, генераль, тольгауз один радикаль средства...

Лікарь Максиміліан Христофорович Віціус сидів, спершись на паличку з великою, слонової кості головою. Довгі пасма сивого волосся, все худорляве, поголене лице, розумні, трохи насмішкуваті очі, кінці акуратно пов'язаної нашийної хустки ввесь час були в русі. Він крутився дзигною на стільці, намагаючись ані на хвилину не спускати з уваги вираз лица старого самодура й горланя, відставленого генерала Дмитра Івановича Розлетаєва, що тепер опухлою горою м'яса, в розхристаному халаті носився по кімнаті.

— Туди, до лихого батька! На чорта здався мені твій долгауз! — з крайнім роздратуванням, бризкаючи слиною, зупинився Розлетаєв біля лікаря. — Легше мені буде, коли зберу біснуватих з п'ятьох губернь? Легше мені це буде, нещасному батькові?.. А йй, моїй безневинній отроковиці, чистій голубиці, треба бачити це падло? Га?

Генерал важко сів край столу.

— Може для бога це й було б гарним учинком. Проте, несть бога, не вірю, не вірю. Був би бог, не міг би він так карати безневинних, порядних людей.

— О, сколь трудно видеть такой шмерцен родительский сердца. Но генераль должен штарк зейн, щоб спасаль свой больной дочь.

Максиміліан Христофорович наблизився й улесливо продовжував.

— Тольгауз не есть тюрьма. Тольгауз лешиль. Когда и вы, и я не будем жить ін дизер вельт фрейлен Надежд будет лючше в тольгауз. Еще 40 лет назад наш просвещенный монарх послалъ Нидерлянд академика Шлецера штудирен, как лючше строиль тольгауз. Сегодня в общественный приказ я нашель, вар гат декретирт государь, когда Шлецер приездиль. Читайте прошю вас.

Генерал хмуро пробіг очима акуратно переписаний папірець „Безумных не в монастыри отсылать, а построить на то долгиаузы“.

— О, тольгауз в нашем городе это мой мешта. Как дикий зверь, бегаєт по улиць больной на души, а в монастырь он ин кайтен взятый, как фербрехер. Он совсем не такой опасень есть. Больного бьютъ. Суевєрие говорит, чо в нем есть бесь. Эс ист дум. Не бесь, а кранкйт, лешиль надо, а не биль...

Але генерал погано чув Віціуса. Батьківський жаль і ганьба переплутались в одну нестерпну муку. Ось кілька місяців уже він не знає спокою. Його красуня, тиха, завжди замріяна, біленька Надін, що утворила собі була такий чистенький відокремлений куток у цьому брудному лігві старого вдівця-розпусника, його рідна донька, збожеволіла. Через що? Генерал не знає. Він не розуміє. Здавалось, все було до її послуг, кожна примха, найхимерніше бажання враз виконувалося. Цілий штат покоївок наввипередки намагалися виконати все, що заманеться примхливій панночці.

Її одруження з графом Косторацьким... Боже мій, боже мій!.. Далі ховати від графа й його батьків неможливо. Молодий Косторацький уже якось недовірливо ставиться до одноманітних, стереотипних листів генералових, що Надін все нездужає й тому не слід йому поки що приїжджати з Петербурга. О, ці облудливі листи! Що буде, коли Косторацький раптом приїде й побачить цей жах, почує ту дику нісенітницю, що верзе Надін, примітить її негречні рухи... Боже мій, вона вже почала заголятися при всіх.

А може, графська родина має уже якісь відомості. Може тільки посаг-величезні простори земель, 8.000 кріпаків, що так потрібні для підтримки захудалого роду Косторацьких, примушують їх покищо очікувати, удавати, ніби вони вірять його брехливим листам. Хіба додержиш таємниць з цією клятою челяддю?

Розлетаєв аж зубами заскреготав від підозрілих думок, що напосіли його. І остання надія зникла, надія, що Віціус, якого навіть у столиці знали, чимсь допоможе.

Німець не бачить порятунку.

— Французький учений і філософ,— вів тимчасом далі Максиміліан Христофорович,—великий Пінель полющиль санкцію

от революцион конвент снятъ кайтен в Париже в заведений Бисетр, а его ученик слявний Эскароль...

— Доволі!—заревів генерал. Під три чорти твоїх французьких безштанників, пройдисвітів і головорізів! Що ти мені тут кумкаєш, мов та жаба, допоможи краще врятувати Надін. Допоможи, Христофоровичу, допоможи, півмаєтку віддаю тобі... хочеш враз дарчого листа пишу, аби тільки обіцянку... я знаю, ти порядні людина. Хочеш, навколішки стану перед тобою, ноги твої цілуватиму... І генерал, скорчивши лице в страшноу гримасу, почав хитатися від беззвучного плачу, б'ючись головою об стіл.

— Успокойтесь, прошу вас, им готес вилен... Это не есть вег к спасень... Ман дарф правде в гляз смотрель. Ман дарф мужчин быть.

Розлетаєв схопився раптом і, поклавши руки на плечі Віціусові, сказав:

— Клянись іменем господа-бога, що немає порятунку для Надін.

— О, генераль,— наука не знает, я тоже не видалъ еще излешень, когда такой форм кранкейт есть, но фрейлен Надежд может жить ошень долго...

Генерал тужно хитнув головою:

— Довго житиме... в темряві, з затьмареним розумом, на глум всякої сволоти.

— Генераль, мой пропозицион есть хорош, радикаль. Когда отец фрейлен Надежд будет в лючий свет, кто ее охраниль? Кто заботилься? Никто. Ваш племянник, который сюда приезжалъ, господин Пенков, пусть проститъ генерал, кажется, не ошень милосердный шеловек есть...

— Олексашка злодіюка, гульвіса, картяр паршивий. та я шеляга йому поламаного не лишу, та його і близько пускати до дому не можна.

— Тогда монастырь, государственный опек? Пльохо будет фрейлен, ошень плохо... А тольгауз на ваш средства даст вам великий данкбар. Ви требуйт изволирте палат, отдельный хижин. Город ошень довольный есть и даст все, что захочет генераль. Пока ви жиль, фрейлень дома, потом перешель с верный слуг в свой хижин с особый докторський ахтунг. А тольгауз уже надо строиль, чтоб город знал, какой добрый дело началъ генераль и почему он началъ такой дело.

— Може ти і правий, Христофоровичу, я ще подумаю... Ти мене, здається, переконав. Я ще добре подумаю, а тепер я втомився, залиш мене...

Віціус швиденько підвівся і попрощався. Він був дуже задоволений. І тільки зачинив двері за собою, почав енергійно жестикулювати, сам з собою розмовляти, посміхаючись своїм думкам.

Розлетаєв ще довго сидів із похилою головою. На нього врешті найшла страшенна втома Він хотів і в ліжку вже збиратися, але раптом зупинився серед кімнати. Добре, що згадав... Розправитися треба з Катькою. Хай знає, що значить шушукатися й кепкувати в дівочій з Надін. Сім шкур спушу на стайні з цього стерва...

Але Катя, з русавою косою Катя, нова фаворитка генералова, тільки що взята з дівочої до панських послуг, дзвеніла, здавалося, в кожному кутку хмурої домівки своїм молодим сміхом, блискала метким поглядом.

Розлетаєв зітхнув і, сівши до столу, написав об'яву до „Ведомостей“:

„Продается дворовая девка 20 лет, собою видная и способная, знающая разные рукоделия, доброго поведения, а также шить тонкое белье, гладить и крахмалить, белую и черную работу способна исправлять“...

II

За 5 верстов від міста було подвір'я дрібноземельного панка Герващенко. Він займався конярством, мав невеличкий завод з гостроверхими стайнями. Шулер, викажчик і позивайло, він досить спритно вів свої справи й вважався за людину, перед якою воліли краще поступитися.

Саме підчас розквіту всіх своїх справ, Герващенко мав нещастя якось порушити інтереси Дмитра Івановича Розлетаєва, який, пішовши у відставку, оселився в місті одним з найбагатших і найвпливовіших магнатів.

Розлетаєв не терпів навіть заперечень, тим то ворожий випад просто розлютував його. Нагримавши на всю місцеву владу, Розлетаєв дав такого прочухана Герващенкові, що той закаявся вже й думати навіть про якусь боротьбу з генералом. Але Розлетаєв ніяк не міг заспокоїтися. Він почав позиватися з Герващенко за маєток останнього.

Якісь невідомо звідки взяті старовинні грамоти разом з загрозами, або хабарами спричинилися до того, що Герващенко програв справу у всіх інстанціях, і його подвір'я перейшло до генерала.

Згубивши останню надію повернути маєток, Герващенко почав швидко занепадати, пиячити і кінець-кінцем повівся під вікнами свого розорителя.

На таке генерал не сподівався. І хоча каяття було чуже почуття для Розлетаєва, проте самогубство Герващенко неприємно вразило його. Все ж таки хоч і дрібноземельний, а дворянин. Можуть ширитися всякі зайві чутки. На біса йому справді цей маєток. Подвір'я стояло пусте, Розлетаєв і не скористався із здобичі.

І аж тепер, після лиха, що скоїлося з дочкою, міркуючи над Віціусовою порадою про збудування долгауза, він згадав

закинутий маєток „Квадратову дачу“, як його назвав Герващенко.

— Не користаючись з чужого, пущу дачу на боже діло— боязко подумав—може небіжчик простить мій гріх. Це буде моя спокута. А господь зглянеться й поверне розум Надін...

* * *

За рік на Квадратовій дачі замість стаєнь стояло кілька міцних загратованих двоповерхових будинків. Проте Розлетаєв не дочекався на відкриття долгауза. Він нагло помер після безперервного тритижневого пияцтва в Москві. По смерті його всі величезні маєтки перейшли за духівницею до міста на утримання божевільного дому. Окремим пунктом було обумовлено порядок утримання, лікування й догляду „скорбной духом Надежды“.

Місту не важко було додержувати умови. „Божевільній панночці“, як її називали в народі, відведено окремий будиночок у глибині саду. Цей будиночок не мав нічого спільного з палатами, де у тісноті, бруді утримувано хворих, що їх перебування на волі було небезпечне або комусь невиконане.

Стогін побитих, зойки „одержимих“ не доносилися до відокремленого будиночка. Віціусове пророкування справдилося, „божевільна панночка“ прожила до глибокої старості. Зате в долгаузі люди довго не затримувалися. Все сприяло швидкому проходженню „курсу лікування“: і кулаки прислужників, і голодівка через цілу систему крадіжок провіанту і собача холоднеча в палатах.

Лікарняна трупарня мала завжди свіже поповнення.

Максиміліан Христофорович Віціус, що був за головного лікаря долгауза перших літ, не міг здійснити своїх ідеалів. Його на кожному кроці обдурювали, кепкували з „дурних німецьких витівок“. Стусани були й лишалися єдиним лікувальним методом.

За кілька десятків років якийсь ревізор, обслідуючи губернію, потрапив і до божевільного дому. Він жахнувся. Наслідком був циркуляр міністерства внутрішніх справ: у циркулярі констатовалося, що будинок для божевільних такий неналагоджений, що скоріш нагадує остріг.

Губернаторові, звісно, неприємно. Він розпорядився зняти головного лікаря. Лікарню побілили, видали хворим чисту білизну, найгостріших хворих перевели в якесь нашвидко пристосоване горішнє приміщення, куди навіть і дістатися було не легко. Кілька тижнів менше крали. А далі пішло, як і раніш.

Минав час, все мінялося навкруги, і тільки один божевільний дім жив своїм одноманітно-жахливим життям. У чорній безвісті його днів кінчали своє життя далеко не тільки психічно-хворі. Запроторити в божевільний дім ворога,

конкурента, співспадкоємця, нелюбого чоловіка, набридлу дружину було за певного уміння зовсім не таким неможливим ділом. Тюремне урядництво й собі поставляло сюди певну кількість людей з тих незламних протестантів і борців, яких навіть тюрма не могла приборкати. Хіба важко було заховати кінці в воду? Адже всякий протест, всяке намагання довести свій нормальний стан придушувало одним способом. А сльози, істерика, прояви одчаю—це ж властиве і справжнім хворим. Навіть персонал іноді, крім, звичайно, головки, щиро не вірив скаргам жертв.

Одне слово „божевільний дім“ сіяло жах серед населення. Божевільний дім—було щось далеко страшніше за тюрму, за каторгу, звідти все ж повергались люди. З божевільного дому—ніколи.

Особливе становище божевільного дому дало привід і можливість революціонерам 1905 року організувати на його території підпільний район. В тонелі, де проходять труби від центрального опалення переховували зброю. З кімнати фельдшерів тягнулися нитки від революційного штабу до повстанських комітетів на заводах.

Тут на території лікарні переховувався той незламний більшовик-ватажок, чие життя було одним суцільним горінням. Він стоїть тепер величезною гранітною постаттю на площі в серці Донбасу.

Для конспірації революційні медробітники влаштували ватажка майстром по перевірці водогінних труб і провели по книгах контори. Завдяки його агітації медробітники взяли управління лікарні, в якій перебувало до 2000 хворих, у свої руки і вивезли на тачці за браму головного лікаря, запеклого монархіста і держиморду.

Поліцаї і жандарми врешті вислідили, звідки йде сигнал до повстання. Вони переглянули всяку щілину лікарні—немає ватажка, а він тим часом, одягнутий у халат, спокійно виїшов на прогулянку з іншими хворими і побіг через парк і річку в робітничий район. А за півгодини він виступав на заводському мітингу. Лунала запальна промова, що діяла, як смолоскип, кинутий у пороховий погреб.¹

Перші роки Жовтня мало п значилися ще на внутрішньому житті лікарні. Вона вперто боронила свою недоторканість. Точилася боротьба серед персоналу. Поступово тільки міцніли молоді, свіжі сили, що, потроху ізолюючи застарілі авторитети, розхищували гнилі традиції.

¹ Мова йде про т. Артема (Сергеева), який 1905 року під час революційних полій, працюючи серед робітництва харківських заводів, організував на території психіатричної лікарні (Сабурова дача) революційний район. Зазначені у повісті події знаходять своє підтвердження в книжці: „1905 год в Харькове“, Издательство „Пролетар й“ 1925 г.

Небо — суцільне олово. А по краях брудний бордюр з неохайного клоччя сірої вати. Але і в суцільлі, і в бордюрі, і в згуслому повітрі міліярдами прокотилися осінні злі сльози. Негода схлипує, кашляє, плюєть я. Негода в істеричі.

Столітній парк сьогодні без своїх звичайних відвідувачів. Старому сумно без товариства, і він покректує, сердито шелестить кудлатою головою. Сумно і постійним гостям парку. Ось вони стоять біля вікон у сірих халатах, з розхристаними грудьми, з блідими обличчями і, припавши до шибок, тоскно дивляться, як безконечно одноманітно барабаниють краплини по склу і цівками дзюрчать та течуть униз.

У негоду завжди більше супиться „граф Толстой“.

Зловісно встромляє в кожного погляд „слідчий всесвітнього суду“.

Кружляє по палаті старий чабан Жменько, заганняючи череду.

Зіхає й хреститься богомольний плотогон Богданович.

Каже „слово“ Аврам.

Клацає зубами учений Атропов, до кожного підходячи: „вам тепер чутно?“

А втім, у парку хтось є.

Просто неба на землі біля клумби з пізними айстрами сидить якийсь здоровенний вайлуватий дядько і здається, що він квіти доглядає. Але не квіти цікавлять його. Ліпить піріжки з мокрого піску. Дощ аж хвищить по ньому, одна холоша закотилася і видно грубезну волохату ногу. Але посмішка роздирає рота аж до вуха, піріжки виходять напрочуд хороші.

— Диви, Павлик сидить на землі! — кричить служниця, що швидко пробігає з льоху з мішком на голові. Черговий санітар, який куняє на галереї без роботи — адже доглядати немає кого — миттю кидається до клумби, тривожно оглядаючись, чи не бачить хтось такого безладдя.

— Вставай, скільки разів казав, не вільно на землю сідати...

Сороклітній Павлик швидко підводиться і, зашарившись, шепелеє:

— Більсь не буду...

— Більсь не буду...— передражнює санітар.— Ось всиплять мені за ці піріжки... Та ну, ходім мерцій переодягтись... Але Павлик уже образився. Він пручається. Нижня губа у нього дрижить, ось-ось зареве.

— От, біда мені з ним...— бурмотить санітар.

— Ну, ходім, щось покажу...

Павлик дивиться спід лоба.

— А що це?

Спицька.

— Он, бачиш, ти таки не дурний. А це що?

— Зиза, зиза! — захоплено кричить Павлик. Дитинча таке раде, очі йому блищать. Воно розумне, воно знає, що виходить, коли труть сірника об коробку. Воно всією істотою чекає на похвалу.

І санітар протекторально плескає його по плечу. Павлик підскоком кидається убік і ристю мчить у приміщення.

— Такого ще не бачила у вас — вдається до санітара нова праля. — Дитинча, прости господи...

— А це його водянка мозку в дворічному віці стукнула... — повагом пояснює санітар, запалюючи цигарку. — Ось мисля й стала на дитячій точці. Бач, який мужчина, а виходить — зиза...

Праля жалісно зітхає.

IV

Редакція містилася в столітньому будинку колишнього монастиря на горбку. Із моєї кімнати на одній з долішніх вулиць чітко можна було бачити незграбну, невкладисту старовинну будівлю. Ввечері зберуться бувало в мене шумною юрбою газетярі, принесуть з собою ту загальність інтересів, що така властива людям однієї професії і що виявляється в кожному слові, найменшій дотепі, русі, в кожній навіть сторонній розмові.

За вікнами довгими дзвониками дзенькають трамваї, верещать авто, наче переглядаються, примружуючи раз-у-раз мудрі, жовтаві очі, незліченні міські вогники, що побігли далеко вгору і знов спустилися до причалів, узяли з полон річку, посвіт ліхтарики на притихлих катерах, рибальських човнах, рятувальних станціях.

Ми всі гаразд знаємо, як по слідах тих вогників знайти редакцію. Але кожного разу хтось біля розчиненого вікна, спираючись на підлокотнику, починає шукати очима й обов'язково мрійно-ласкаво скаже:

— Он де вона — наша мучителька...

„І стоїть на муку
Нам будинок друку...“

Так жартівливо називали редакцію в редакційних ча-
стuşках.

Але „мука“ була того гатунку, що поза нею ніхто не мислив собі іншої роботи. Не було того дня, щоб наша діяльність лягала в рядки довжелезного редакційного дня. Редакційна діяльність владно вимагала, щоб ми завжди вартували, завжди були наготові. І коли не було навіть причини, все ж кожний із співробітників вважав за потрібне дл себе забігти ввечері до редакції.

Не підеш випадково, і почуваеш себе, наче радист без навушників. Може раптом щось скоїлось по світах і блискавичне радіо донесло це вже до редакції, а ти довідаєшся про новину аж завтра з буденної для газетярів, уже зчерствілої, інформації. Або ти зараз конче потрібний для термінового відрядження, нічного доручення. Або безугавне життя внесло тисячу корективів у твій денний матеріал, шкереберть перекинуло висновки, передбачення і доводиться нашвидку виправляти гранки.

... Секретар сидить за звичайною своєю нічною роботою — плануванням завтрашнього номера. Газета ще не народилася, але її вже спроектовано до найменших деталей ось на цих окремих клаптиках паперу.

Секретар занурився в роботу. Він бурмотить собі під ніс.

— 22 рядки чорного корпусу. 175 петиту та 3 кліше... А куди це втисну? Ага... І потім до мене:

— Так ось, вам доведеться поїхати в божевільний дім.

Мені рішуче не подобаються такі дотепи.

Ну, допустився я, скажімо, якоїсь помилки в деннім матеріалі. Так з ким це не буває. Я сидів із зсунутими бровами й готував ущипливу відповідь.

Але секретар наче й не казав нічого образливого. Нервово мацав по столу, чогось шукаючи, і знову кинув:

— В божевільний дім, я кажу. Редактор вам доручення дав обслідувати, нариса написати.

— Нариса про божевільних! З якого це часу я став за психіатра?

Секретар знайшов, врешті, що шукав, заспокоївся, в очах йому заграли веселі вогники.

— Журналіст — універсальна людина. Якщо треба, то й психіатром буде. А втім, доручення цілком звичайного порядку. Раніш були безконечні скарги на психіатричну клініку. Погані порядки, погане утримання хворих. Тепер там цілком змінений штат, нові методи, нові люди. А на них продовжують усіх собак вішати. Огже, треба обслідувати, дати громадськості правильне уявлення про клініку: походить там по палатах, поговорить з хворими.

Доручення мені було не до вподоби. Нема гірше, як лізти в цілком невідому тобі галузь. Добре секретареві радити — „поговорить там з хорими...“ А що з цієї розмови вийде? Чи не закінчиться вона стільцем по голові, звичайно — моїй?

Такі думки лізли в голову по дорозі в клініку. Що ми взагалі знаємо про божевільних? Я, приміром, крім кількох напіванекдотичних історій, нічого не міг пригадати, а те, що я пригадував, ще яскравіше доводило, що секретар мабуть кепкував з мене, коли радив вести якісь розмови.

Пригадую, приміром, таке.

... До молодого, не досить ще досвідченого, лікаря підхо-

дить божевільний і так сумно починає скаржитися. Він, мовляв, цілком здорова людина. Його помилково мають за психічного. Усе нещастя в тім, що йому виріс надзвичайно довгий зуб мудрості. Від цього напади шаленого болю й роздратування. — Ось помацайте самі... Довірливий лікар встромив пальця в рота й залишився без нього. Хорий відкусив.

... Старший психіатр проходить на кухню, де працюють „тихі“. Він без звичайного почиту санітарів. Біля казана одному з божевільних кухарів спадає на думку зарізати л каря оцим самим ножем для чищення картоплі і зварити його в ющі. Пропозицію одноюлосно приймається. Зачиняють двері. Але цей лікар — старий, хитрий лис. „Постійте но, товаришочки, а сіль маєте? Ні? То якже варитимете мене? Ось я збігаю по сіль у кладову, а тоді вже до ваших послуг.

Проте цей щасливий кінець „розмови“ в другій історії пояснюється блискавичною лікаревою здогадливістю. Всякий інший, безумовно, був би в ющі. В тому числі і журналіст. Це безперечно.

V

У клініці мені одразу пропонують одягнути халата (щоб на лікаря скидався) і прикомандирують до мене психіатра Миколу Петровича. Лікар цей — увесь дві фарби: чорна й біла. Чорні сортинки, штани, борідка. Білий халат, сивувата голова, блідий, трохи стомлений вид. Під очима набрезки, а очі уважні, хоч і дивляться наче поверх вашої голови.

Він глянуv на годинника.

— Випущу вас звідси не раніш як за сім годин. Ви ж не звичайний наш відвідувач. Набирайтесь вражінь. Наш маршрут: музей, палати чоловічі й жіночі, сільське господарство, кухня (згадав за юшку), театр, культосвігня робота.

Двома широкими спатами розходяться сходи. На площинці просто в око впадає велика картина. Змісту її одразу не зрозумієш. Кілька жінок з зав'язаними руками, закуті у кайдани, звільняються з різкого і владного наказу величної людини.

Питаю в мого чічероне:

— Що за чудна картина?

— Це алегоричне виображення тієї революції в поглядах на психічні хвороби, що сталася, дякувати теорії вченого і філософа Пінеля. А теорія ця полягала тільки в такій, здавалось, простій речі, що психоз не „кара господня“, а хвороба мозку, яку не вилікуєш кайданами. Що правда, ми тепер водночас з мозком вважаємо і на діяльність залоз внутрішньої секреції, яка впливає через мозок на психічні процеси, вважаємо і на ряд інших моментів. Але Пінель був піонером матеріалістичного погляду в психіатрії.

— Скажіть — перебив себе лікар — ви взагалі знаєте щось про психіатрію, чи бували колинебудь у психічній лікарні? Не бували, не знаєте? Отже, перш за все лишіть, будь ласка, перед дверима палат упередження щодо наших хворих. Оці самі упередження, що так міцно володіють, цупко тримають в руках і найрозвиненішу людину. Нас, лікарів, просто вражає неграмотність загалу до цієї хвороби. Що знає, наприклад, ваш перший-ліпший знайомий про ту тисячу чоловіка, що перебуває у стінах нашої лікарні? Здебільшого вважають, що це істоти, позбавлені всяких ознак людяності, вони, мовляв, обов'язково кусаються, борсаються, кидаються, наче звірі, на всіх. А головне, психічна хвороба розглядається як щось самостійне, що немає коріння у фізичному стані людини. Звідтіля повстають і чудернацькі причини, що ними пояснюють раптове виявлення хвороби, тут і „перевернуті мозки“ і „нешчасне кохання“...

Я зауважив лікареві, що широкий загал може й не має правильного уявлення про психічного хворого, бо бачить не клінічних класифікованих пацієнтів, а тих випадкових божевільних, що й сирава і являють часто небезпеку суспільству. А втім, за цю погану поінформованість значна частина провини падає на самих лікарів, що не провадять у цій галузі певної санітарно освітньої роботи.

— Гаразд, — посміхнувся лікар, — комплімент за комплімент. Тільки будь ласка не вживайте цього нещасного слова „божевільний“. Від цього саме й тхне „карою божою“. Майже кожний хворий знає про характер свого психічного розладу і навіть скаже точний діагноз: шізофренія, маніакально-депресивний психоз, тощо. А „божевільний“, „псих“, „малохольний“ — це однаково образливі, глузливі, вульгарні поняття.

А тепер будь ласка — ось в цю залу. Покажу вам спочатку виставку робіт хворих, а потім познайомимося з нашою публікою.

У музеї якась напружена надзвичайна тиша. Робота хворих — наче ілюстрація до тієї зміни в поглядах на методи лікування, що сталася протягом віків. Мертвими речами, акуратно лежать по вітринах — лялькове розміром ліжко-клітина з ґратами, смирительна сорочка, що простягла по підлозі свої довгелезні гадюки-рукави. Поруч іржаві кайдани.

Я в думці примушую ці речі зійти з п'єдесталу музейних експонатів і почати виконувати властиві їм функції. І ось я наче бачу гоголівського божевільного, що забувається під ослина, бо йому хочуть лити холодну воду на голову. Але його так витягають, тяжко сопучи двоє служників. Він борсається, лається, і з скаженою люттю, з неймовірною силою вивирається.

Вони втрюх довго борюються по підлозі. Важкі удари

сипляться на розхристаного скривавленого протестанта, гадюки—рукави „смирительної“ приводять врешті до покори зів'яле тіло, і ліжко-клітина з ґратами остаточно стверджує непохитність установи, де покарані від господа бога люди мусять покірно нести свій хрест.

Наче стежачи за моїми думками, лікар додає:

— А в нас зовсім тепер немає ґрат на вікнах. Віками боролися з найменшим виявом активності хорих. А ми цю активність намагаємось направити по певному річищу трудового впливу. З цієї активності ми маємо прекрасні ліки. Проте, ви самі побачите.

До речі, про „смирительну“ сорочку. Кілька років тому до нас прибіг адміністратор якогось театру. Йому потрібна була „смирительна“, бо ставили „Батька“ Стріндберга, а в театральнім реквізиті її саме й не було. Він був страшенно здивований, довідавшись, що у нас смирительна сорочка тільки музейний експонат...

Спеціальний відділ у музеї присвячується патологічній творчості хворих, себто роботі без певного керування й втручання від психіатрів. Ось вишивання: волошки в житі і раптом грамофон. Космос із своєрідною, неприродною системою небесних світил. А поруч прекрасна найтонша робота, яку виконують навіть тяжкі хворі в майстернях клініки, поруч взуття, білизна, меблі, одяг—всі ці звичайні і спокійні речі, зроблені руками таких особливих, таких неспокійних людей.

З музею двором, а потім садком ідемо до палат. Але й тут сила хворих, визнаних за безпечних, що їм дозволяється скільки завгодно бувати на повітрі. Одні визначаються своєю лагідною посмішкою, одвертістю: інші, навпаки, вперто мовчазні, похмурі.

Буря вшухла, тільки дрібний дощик сіє крізь сито олив'яних хмар, але це не може примусити розійтися по палатах хворих.

Ми тут бачимо багато таких, як Павлик. Ось двоє близнюків з витягнутими глечиками обличчями, звуженими черепами. Брати дуже подібні одне до одного. На перший погляд—років по сімнадцять. Справді по 25, а на питання про вік, жваво, весело відповідають по черзі:

— Мені п'ять,—а мені сім...

Виконують дрібну роботу. Але якщо брати й справді справляють дитяче вражіння своєю лагідною слухняністю, пустотливою, хлоп'ячою веселістю, то інший хлопець з такими ж дегенеративними рисами вчинив злочин. Він мружить хитруваті хворі очі з червоними припухлими повіками, просить цигарку і, одержавши її, робить „честь“ пальцями правої руки.

— Так що у вас з дитиною вийшло, Петре. Пам'ятаєте? Розкажіть нам:

Але Петро не хоче нічого розповідати. Все також хитрувато примружуючи свої запалені червоні очі, він категорично заявляє, що не знає ніякої дитини.

— Хитруєш, хлопче,—втручається якась стара з єдиним зубом (до мене раніш долетів уривок фрази з її розмови з іншою хворою: „як тупну, як грюкну дверима—враз ліжко з матрацом принесли, ось яка я єсть“).

— Хитруєш, сучий сину, ліменти не хочеш платити.

Хворі напівколом оточили нас.

— Так його, так, Карповно...

Вони сміються і разом із ними Петро, але розповідати про себе не хоче.

Ідемо далі і лікар коротко розповідає про Петра. Вдома мали його за тихого ідіота. Одного разу якось доручили йому колихати дитину. Він і колихав, а дитина все плакала, не засипала. Це набридло Петрові, і він заспокоїв її в цебрі з водою...

Інший убійник одвертіший. Убив свою дружину. Розповідає з наказу лікаря. Жило подружжя погано. Вона зраджувала його. Сварка. Обидві сторони сказали одне одному „позорні слова“. Він схопив жінку за горло. А тут якесь затемнення... Пам'ятає тільки свій рух. „Я так зложив руки...“ А коли напад пройшов, і він побачив задушену дружину, вирішив, що й немовляті немає чого жити. Взяв його на руки, помолився, перехрестився і бив голівкою об піч, а потім поклав поруч матері.

Я докоряю лікареві—мені незрозуміло, навіщо він викликає хворих на відвертість, навіщо він усоте, мабуть, примушує їх копірситися в тяжких переживаннях.

Лікар посміхається.

— Ви вже починаєте втомлюватися. Гаразд, дам вам передишку. Оглянемо стінгазету, походимо трохи по палатах, а потім саме час буде потрапити на виставу силами хворих. А щодо моїх розмов із хворими, знайте, ніколи ми нічого зайвого не питаємо їх. Все це потрібно для діагнозу, лікування, перевірки.

До стінгазети я підійшов з деякими упередженнями. Ну, що справді вона може являти собою? Або звіт „психотресту“ (цього виразу вжив один з хворих, не вважаючи на лікаря пересторогу, ніби тут слово псих—одіозне), тобто дика нісенітниця, або матеріал персоналу клініки.

Але виявляється, що газета виключно цікава.

Проте, хто скаже на перший погляд, що це якась особлива газета. Звичайнісінькі друковані шпальти, малюнки, трафаретна назва „Наша газета“. Ось відділ критичних зауважень. Один автор вказує на хиби, які він помітив, переходячи з одного відділу в другий. Інший пише, що в кожній порядній установі є вогнегасники—невже наша установа непорядна?—питає автор.

Адже тут немає жодного вогнегасника. А який же це жах — раптова пожежа для сотень хворих.

Особливою теплою й людяністю віє від низки викликів на такий кшталт: Я, хворий, беру на себе турбуватися й охороняти хворих Н. і Ц. і прошу інших наслідувати мій приклад...

В газеті є літвідділ. Є вірші, спогади. Вони художні, яскраві, соковиті. Автори свідомі своєї хвороби, пишуть про це, вважають за потрібне до прізвища або псевдоніму додати свій діагноз.

Безсоння, цей кошмар, це страхіття кожної людини з нервовим розладом, тут збирає особливо яскравий вряжай. Сторінка із щоденника одного з авторів саме й присвячується цій „білій муці серед чорної ночі“. Він гірко скаржиться... Всі сплять, забувши про шізофренію, всіляку „фобію“, забувши про чортів і про жуків, забувши, що санітарка перед сном сварилась, примушувала зняти халат і загрожувала перевести до іншого відділу... „І тільки я один все пам'ятаю, і тільки я один не сплю... І тому, що я не сплю, і тому, що все пам'ятаю, думки, хмурні, тяжкі думки проносяться в моєму мозку... Сум давить усе моє серце“.

Революційні події в далекому Китаю надихають поета на гнівні, міцні слова:

„Наши жилы окрепче тока,
Наши жилы в миллионы вольт,
Приготовь, пролетарий востока,
Заряженный чекистский кольт...“

І невже ні одного „божівільного“ рядка, жодного вибрику? Ні, є один на всю газету. Наївний і смішний. Автор переконаний, що це він сам усе склав.

„Я думал всех больных в довольствии и славе успокоить
Щедротами любовь у них снискать,
Но отложил пустое попеченье,
Стал есть ЦРК печенье...“

— Ну як подобається вам „Наша газета?“ Цікаво знати думку журналіста — чую раптом над собою голос. Молоде обличчя, приємна посмішка, статечна постать у гімнастюрці, підперезаний кавказьким паском.

— Дозвольте познайомитися, голова редколегії цієї самої газети...

— Ну поговоріть, поговоріть, а я на хвилину в діжурку, — залишає нас обох психіатр.

Редактор докладно розповідє, як робиться газета, збирається матеріал, правиться. Правити треба дуже обережно. Редактор характеризує кожного з дописувачів, розповідає, яку активну участь у перегляді матеріалів беруть лікарі.

— Як собі хочете, кажу я, коли б до підпису автора не додавали, що вони божевільні... вибачте, мені заборонено тут вживати цього слова,—психічно хворі, цього ніколи ніхто б не сказав.

Редактор чемно посміхається, але трохи сухо, і, як мені здається, чомусь ніяково проказує:

— Дуже радий, дуже радий...

І тільки потім я довідався, якого маху дав. Адже і він сам хворий, і вся редколегія стопроцентні хворі. А я був переконаний, що це хтось з персоналу.

VI

— Мерщій до залі!—гукає лікар,—починається вистава.

З відкритих дверей сунуть у халатах хворі. Чоловіки, жінки. Такі собі звичайні госпітальні хворі. Не встигаю оглянути їх, як слід, бо гасять світло. Над коном гасло: „В оці стіни внесемо сонячний промінь“. Голова редколегії лізе в суфлерську будку.

Хоч лікар і попереджав, щоб не ставилися до акторів з перебільшеними вимогами, мовляв, не професіонали, але грають справді дуже гарно, дружно, соковито. Жартівлива дія зачіпає таке буденне, а разом з тим далеко від замкнутого побуту постійних мешканців клініки явище: „черговий хвіст“ і обивательські розмови. Або друга сценка: сутичка старого й нового світу в особі релігійної матері і молоденької доньки, що хоче до фабрики, мріє про комсомол. Аудиторія жваво реагує на гру. У найсмішніших місцях розлягається такий регіт, що шибки дрижать. Але нічого екстраординарного. Миттю в залі тиша.

А потім концерт, сольні номери, співи, декламації, танки. Серед виконавців—справжній артист з досить гучним ім'ям з одного великого театру. Характерно, що його гра, до речі, надзвичайно м'яка і природна, все ж не відзначає його чимсь особливим від інших акторів-аматорів. Алкоголізм і наркоманія привели його сюди. Ви розмовляєте з ним, він відповідає цілком доречно, він навіть цікавий співбесідник, але за хвилину вже не пам'ятає ні вас, ані вашої розмови. Наче хтось витер, мов учень ганчіркою з дошки, всі попередні слова. Гра на сцені дуже корисна цьому артистові. Вона тримає його в полоні професійних навичок. Гра корисна й іншим хворим. Вони піддаються дисципліні потоібних слів і рухів.

А лікарі, що тут сидять за публіку, наче батьки, які стежать з великим задоволенням за першими несміливими кроками дитини.

І справді, це ж велике задоволення для лікаря бачити свого пацієнта, слабого на прогресивний параліч, що після маляризації виразно декламує, або танцює лезгінку.

Але я нічого не знаю про маляризацію і мені читають цілу лекцію. На столі кілька фот. На одному страшенно виснажена людина, щоки від скронь до підборіддя — суцільні заглибини і величезні моторошні, пусті очі. Це все до лікування. А після лікування його ще не встигли сфотографувати. А втім, я можу порівнювати це фото з оригіналом, що тільки но на кону виступав у ролі хвацького, моторного спокусника. І, звичайно, тільки деяким напруженням волі я примушую себе вірити, що цей худорлявий, але мускулястий, верткий, веселий парубок і є та страшна з мертвими очима людина на фоті.

Він був справді мертвий у пазурях прогресивного паралічу.

Непомітно приходять психічні збочення в наслідок цієї хвороби, яка виникає на ґрунті сифілісу. Хоче людина якось жартома проказати слав'озвісне „ковпак під ковпаком, над ковпаком ковпак“ і з подивом констатує, що нізачо, навіть поволі, навіть по складах, не вимовить цього. Язык робиться зовсім неслухняний.

І мені розповідають кілька історій про інших таких хворих. Одного з них жінка попросила купиги на базарі сметани. Це було саме під час початку хвороби. Вона дала йому кілька червонців, мовляв, решту принесеш, а він на всі гроші приніс сметани. Інший виявив свою хворобу, пришиваючи гудзика до штанів. Йому не вистачило нитки, і не довго думаючи, він починає гудзик забивати цвяхом.

Вирвати людину із страшних обіймів психічної хвороби в наслідок прогресивного паралічу наука закликає іншу хворобу. Жорстокий герць між паралічем і малярією повинен дати перемогу розумові. Малярю прищеплюють. Малярія перемагає, сама зникаючи. Лікар розповідає мені, що в дуже багатьох випадках звідси випускають після маляризації, здавалось, раніш безнадійних хворих, яким видають посвідки, що вони здатні приступити до своєї роботи.

— А втім, сами побачите зараз наслідки від маляризації— додав Микола Петрович, просячи мене ввійти в невелику палату.

На ліжку біля вікна сидів низенький чоловік років 45 з круглою бородою, круглими рисами обличчя і, підібгавши під себе ноги, читав книжку.

Він привітався з лікарем.

— Ну, як справи, тов. Юсуфов?

— О... шинь замічат..., тов... докт... р.

Юсуфов з великими труднощами розмовляє, але відповідає цілком доречно, охоче й весело.

Потім, у лікарському кабінеті Микола Петрович розповів мені про нього.

Ще бувши солдатом у царській армії під час імперіалістичної війни, молодий татарин у публічному домі заразився на сифіліс. Хвороба, видно, не змінила його веселої, м'якої вдачі.

Він дуже любив товариство, випивав, проте був працюючий і добре знався на шкіряному виробництві. Про свою хворобу Юсуфов знав, але не надавав їй особливого значення: був твердо переконаний, що горілка з перцем прекрасно очищає кров.

Першого вдару він зазнав після одруження, коли дружина на четвертому місяці мала викидень, і лікар сказав, що це наслідок його хвороби. Юсуфов спеціально поїхав у якесь далеке село, де уславлена знахарка лікувала травичками пранці. Від другого викидня в дружини Юсуфов засумував — дуже хотів мати дітей. Але безтурботна вдача перемогла сум, і він, як раніш любив товариство, працював, завжди був не від того, щоб погуляти з друзями.

Минуло 7 років з моменту, коли Юсуфов заразився на сифіліс. Раптом він різко змінився, став страшенно метушливий, неспокійний, брався то за одне то за друге діло і кидав все, не закінчивши. Він перестав спати ночами, вештався, все бурмотів щось під ніс, почав заговорюватися.

Якось вранці дружина з величезним дивуванням побачила, як чоловік швидко вириває на городі овочі, що тільки но посходили.

Чим раз далі поведінка його робилася чуднішою для близьких. Врешті Юсуфов кинув роботу, порався весь час серед старого мотлоху на горищі, дико реготав, або навпаки плакав, розповідав нісенітницю про свої мандрівки по світах.

У лікарні його маріння, перейняті манією величності, набрали гіперболічного характеру, хвора фантазія давала світові дивне казкове забарвлення, куди зникає час, простір, коли людина — можновладний господар всіх планет.

Надзвичайно охоче розповідав Юсуфов про себе. Він знає на пам'ять коран, що важить 40 пудів, знає арабську, турецьку, фінську і багато інших мов, всього 18, і чверть німецької мови.

Серед його багатств — 800 зірок, $2\frac{1}{2}$ триліони аршин мануфактури, всі банки, 50 мільйонів будинків, $2\frac{1}{2}$ міл. мечетів, 800 панцерників, 5000 лікарень, 900 дружин. На своєму цепеліні він за півгодини облетів земну кулю. Хоча він і надзвичайно сильний — поборов 800 чоловіка і піднімає 25 пудів, — але тепер трохи нездужає. Правда, з Америки приїжджають лікувати його 100 професорів. Але, коли б хтось знайшовся тут івилував його, він не шкодував би грошей. „Я б навіть віддав — казав Юсуфов — свого племінного коня, що пробігає 30 верстов на годину та їсть тільки сухарі і чверть молока“...

Два кубічні сантиметри крові малярійного хворого, введені Юсуфову під шкіру, припинили це розкішне маріння. Після першого нападу малярії з температурою в 40° та ще 7 послідовних нападів, Юсуфов дуже внісилься і певний час ще був у ліжку.

Він став поправлятися, дуже просив як найскорше виписати його, бо він терпить мільярдні втрати. Але далі поволі перестав згадувати про свої дивовижні багатства. Врешті прийшов день, коли Юсуфов заявив, що все це йому приснилося, почав розмовляти, як цілком нормальна людина.

Єдине, що ще лишилося в нього, це розлад мови, але й це має пройти, запевняв Микола Петрович.

За три дні Юсуфова виписують.

— Майте тільки на увазі — додав лікар, — що сифіліс дає прогресивний параліч, порівнюючи в обмеженій кількості випадків. Треба мати якусь особливу схильність, відсутність захисної властивості судинної системи, щоб сифілітична спирохета вдерлася в мозок. Адже мозок як найважливіший орган, захищений не тільки міцною кістковою черепною коробкою зовні. Він у великій мірі захищений і від отрут, що циркулюють у крові самого організму. Не все те, що є в крові, проходить в спинно-мозкову рідину, яка омиває мозок.

VII

Я щиро визнаю свою кричущу неграмотність щодо психіатрії, але виявляється, що й лікарі інших фахів часто попускають себе тут, як незвичкий пасажир на палубі пароплава підчас шторму. Біля дверей палати, саме коли санітар урочисто відкривав двері ключем, до мене хутко підходить жінка в халаті і пошепки каже:

— Дозвольте, колего, скористатися з вашого обходу. Я терапевт, цікаво ознайомитися...

Ось так штука! Вона має мене за психіатра. Але я не можу відповісти ані слова, бо за нами вже зачинили двері, і ми втрюх вступили в довжелезний коридор, де нас одразу оточили хорі. А лікар суворо попередив мене, що я не маю права розмовляти без його дозволу, хоч би там що. Навіть на безпосереднє звертання хворого. І саме тоді, коли якийсь маніак з палаючими очима заявляє лікареві: „я заарештовую вас, графе Потоцький“, до мене присікався хтось скарлючений дугою, з широким лицем у ластовинні, в дроті колючого рудого волосся:

— Докторе, як мій аналіз. Миколу Петровича я вже не питаю... йому все байдуже. Тільки гроші забирає всі в мене. А ви, мабуть, новий лікар у нас... ну то скажіть...

— Ані слова... чую виразний голос Миколи Петровича. І воднораз. „Тихше, Шлотнере, буде і аналіз... Гаразд, як треба, то заарештуйте мене, я не суперечу... Лікар встигає відповісти на десятки запитань і сам ані на хвилину не послаблює уваги до всього кола хворих, що весь час нас оточує, то обростаючи новими суб'єктами, то навпаки рідшаючи, коли хворі, задоволені з лікаревої відповіді, відходили вбік. Тільки дугастий не залишає мене й рішуче вимагає відпо-

віді. Він починає хвилюватися, бризкатися слиною, і я почуваю себе страшенно погано, чекаю на скандал. А тут ще цей терапевт, одразу перелякавшись не на жарт, шепоче мені: скажіть йому щонебудь, колегю, слово честі, він чогось накоїть ...

І знову з другого боку:

— Ані слова. Старечий артеріосклероз мозку.

І це Микола Петрович каже не пошепки а досить голосно, і мені здається, що дугастий чує й більше хвилюється. Але це тільки здається. Лікар взагалі, розмовляючи з хворими, тут же, не міняючи майже голосу, вставляє кілька фраз спеціально для мене, що мають відзначити характер хвороби. І дивна річ! Вони ж не глухі, але наче не чують цих слів.

Вражіння напливають. Хворі починають тиснути на мене своїми хаотичними вчинками, розмовами, запитаннями, позами, рухами, очима, сміхом, гримасами.

Але в цьому хаосі є тепер організуюча сила. Це Микола Петрович. Я не впізнаю людини. Мабуть найспокійніший і найдосвідченіший капітан на своєму містку серед бурхливих хвиль не почуває себе так упевнено, як лікар тут. Мабуть так почуває себе батько, який спокійно входить у кімнату, де діти — пустуни щось викомарюють і ладні поглузувати з кожного, тільки не з батька.

Іх тут близько 100 хворих в цьому відділі і стільки разів міняє лікар інтонацію, голос, тему розмови, говірку. Ми не в одній палаті, а відразу в сотні божевільних домів. Бо кожний хворий цілком відмінний світ. Той у статичі, а той в динаміці. Одні швидко сновигають з кутка в куток, наче їх женуть тисячі думок, що виникають в одну мить. Інші сидять за столами, на ліжках, або просто непорушно годинами стоять у глибокій задумі. Інші шепочуть, декламують, читають лекції, моляться, мріють. Інші далекі від цих прикрих стін. Хто зна, в яких боях, в яких мандрівках вони саме тоді, коли їх кличуть на обід.

Микола Петрович не може бути осторонь ані від мандрівки, ані боїв, ані винаходів. Голосний сміх лікаря в одному випадку м'яко і безболісно повертає хворого з його особливого світу на реальний ґрунт. Проте, сміх не універсальний метод. На іншого навпаки непогано впливає раптове мовчазне привітання за руку, звертання по імені та по батькові, запитання про тітчине здоров'я.

І раптом лікар цілковита покора, коли його долитують „слідчий всесвітнього суду“. І раптом лікар увесь напружена воля, голос звучить різко, міцно, владно.

Один шизофренік відмовляється їсти. Це миттю передається іншим шизофренікам. П'ястять треба знищити, а якщо це неможливо, локалізувати.

Сьогодні в палаті одразу двоє забастували. З наказу лікаря одного з ініціаторів голодовки виводять у коридор. Микола Петрович сідає на віконну лутку. Ми разом з санітарами стаємо півколом. Перед нами в одній близькі стоїть білявий, пришепелуватий хлопець і верзе якусь нісенітницю. Обличчя виснажене, губи пошерхли, він їх раз-по-раз облизує язиком.

Микола Петрович спокійно питає:

— Слово кажеш, Авраме?

Той — ствердно головою.

— А чи їв сьогодні?

— Ні, не можу...

— Треба. Принесіть сюди тарілку з ложкою... Сідай... Візьми ложку в одну руку, хліб в другу, їж...Ще...Ще...Ще... Ще...Ще...Ще...

І при цьому наче такт одбиває ногою.

Тарілка порожня.

Але з іншим голодовщиком справу не так легко розв'язати. Він лежить на ліжку і все хоче натягнути ковдру на голову. Літня вже людина. Лисий. Скидається на дяка. Ріденька борідка починається аж спід самого горла. Вигляд страшенно стурбований. Тяжко зітхає. Видно, важкі думи обсіли його.

Микола Петрович широким розмашистим рухом здоровкається за руку.

— Ну, як ся маєте, дорогий Богдановичу. Які відомості про плоти? Хто за старшого дубовика?

— Які там плоти тепер, Миколо Петровичу. Про душу пам'ятати треба. Кінець світу, кінець всім плотам. Молитися слід, молитися. Чекати на страшний суд...

— Ну що ж, суд так суд. А поки, як то кажуть, суд та діло, треба якось жити. Ха-ха-ха! Це ви мабуть сьогодні погано попоїли, тому й думки нехороші лізуть у голову. Правда, Богдановичу?

— Чудний ви, Миколо Петровичу, їй-бо. Попоїли... Хіба не знаєте, які дні йдуть. Тут чекаєш труби архангельської, а ви... поїли.

— Що? Ви ще не їли? Хочете, щоб мене під суд віддали, щоб сказали, що я все ваше з'їдаю. А ще приятель! Сором. Ви просто зрадник.

Лікар удає страшенно ображеного. На Богдановича це справляє певне вражіння.

Він сідає на ліжку і розчуленим голосом, що дрижить від хвилювання каже:

— Шкода мені вас, Миколо Петровичу, як брата во Христі. Ну, дійствительно, якщо відповідатимете за мене, знайте, це вам зачитають на срашнім суді. А він гряде.

І з виглядом натхненного пророка Богданович простягає

волохату руку й починає хрипким і диким голосом співати псалмів.

— Богдановичу! — продовжує умовляти лікар, — не хочете ви мене пожаліти.

— О люди, люди, сосуд гріха й темряви... падає в розпачі Богданович на подушку, — в такий день їсти. Нізашо, нізашо... Хоч на шматки ріжте, хоч по краплині всю кров виточіть, а не буду жерти, як скотина, напередодні страшного суду...

Лікар стомлено махає рукою й стиха кидає лікпомові: — за годину зонд.

— Ха-ха-ха! — розлягається раптом регіт біля дверей палати. — Не мрѡт. Бунт. Голодовка. За борт мерзавця!

Оглядаємось.

— Драстуйте, — полає мені руку кремезний, енергійний хлопець з напрочуд міцним торсом і короткою бичакою шиєю.

— Моряк дальньої плавби Меркулов. Страх не люблю безобразія.

Лице в Меркулова, наче хтось сіпає його за ниточку. Гримасує раз-у-раз. Обличчя набирає грізного виразу, до перенісся біжать гнівні зморшки, брови настовбурчені. А за хвилину риси набирають безтурботного веселого характеру. І така блискавична зміна робить Меркулова просто страшним.

Микола Петрович пильно, наче в задумі, дивиться на нього.

— Чого ви дивитесь на мене, докторе? — питається ніяково, У мене здорові очі...

Микола Петрович наче не чує, йому треба було урівноважити Меркулова і він досяг цього.

Все це тривало не більш однієї хвилини.

Біля іншого відділу, коли Миколу Петровича хтось одзиває, до мене підходить якийсь хворий, вітається й каже: — Новий лікар, бачу. Мабуть, ще не звикли до цього звіринця. Ох, як важко мені серед цих психів. Нестатки тільки, а то хіба лікував би тут звичайну нервову хворобу.

Він справляє на мене вражіння наче б справді нормальної людини. Хіба не може бути, що на тисячу психічно. хворих випадково потрапить хтось тільки з нервовим розладом.

Оглядаюсь. Лікар ще зайнятий, і я ламаю сл во, починаю пошепки розмовляти з хворим. Він розповідає мені цілком можливу історію. Кустар. Досить культурний. ірапились неприємності з артілью через грошові розрахунки. Він вийшов з артілі, а потім, коли вона розпалась і йому довелося за чужі гріхи відповідати своїм майном, він обурився так, що трохи не побив судвиконавця. Заарештували були за бешкет, а потім, коли випустили, жінка почала благати, щоб він лікував тут нерви.

— Правда, яке тут лікування. Самі тільки ванни. Та нема виходу. А гірш за все оточення цих психів. Повірте — закін-

чує кустар,—вони так впливають на мене, що просто боюсь справді збожеволіти... Єдина втіха для мене це книжки, ось...— і показує Джека Лондона.

Справді йому тут не місце. Це неприпустима помилка, думаю я, але раптом Микола Петрович, побачивши мого співбесідника, суворо питає.

— Ви чому, Рабиновичу, не в палаті?

— Та дайте з новим лікарем поговорити. Встигну ще в самих чотирьох стінах сидіти.

— Рабиновичу, прошу вас піти в палату. Вам треба полежати.

— Іду, чого галасуєш, чорти б усіх вас забрали, мучителі підлі!

Спостерігаю з великим дивуванням цю сцену.

— Дуже складна форма—бурмоче лікар.—Завжди починає за здоров'я, кінчає за упокій. Надго швидко збуджується.

— Дозвольте, він же так спокійно розповідав, так логічно. Я вважав його тільки за нервову людину.

— Не кваптеся робити якінебудь висновки на підставі перших вражень. Саме Рабинович один з тяжких хорих.

Проходячи далі палатою, Микола Петрович бере когось за руку:

— Скажіть, хто я?

— Лікар Микола Петрович...

— Більше я вам не здаюся агентом контр - розвідки?

— Ні,— соромливо посміхається хворий.

— Більше не битимете мене?

— Ні... Вибачте мене, докторе, сам не знаю, що це мені в голову впало, вибачте ще раз. Так мені неприємно, так неприємно.

— Гаразд, гаразд, зайдіть до мене в діжурку після ванни. Поговоримо.

І до мене, коли хворий пішов:

— Як дав він мені кулаком по оці днів десять тому, що й досі відчуваю.

Справді, під правим оком здоровенний синець.

— Професійна шкідливість, Миколо Петровичу?

— Виходить так, виходить так.

— В жіночих палатах краще за чоловічі в тихих, гірше в гострих.

В жіночих палатах охайно, навіть затишно. Де-не-де по столах у вітальні та по окремих кімнатах букети з квітами. У вітальні м'яккі меблі, вкриті чорною клейонкою. Рояль. Дівчинка років 15 з безглуздим сміхом награв. Микола Петрович гладить її по голові і про щось розповідає. Дівчинка слухає, робиться серйознішою, але майже не говорить.

Тихо тут. Далеко тихше, ніж у чоловіків. Хворі сидять по кімнатах, що йдуть уздовж по коридору. Чимало мучаться

головним боєм. Тихі мовчазні жінки. Деякі стоять, зложивши руки на животі. І лікар розмовляє з ними якимсь приглушеним голосом.

Тільки одна говорить за всіх і невідступно ходить за нами з палати в палагу. Молода кокетлива з обрізаним хлоп'ячому волоссям. Вона балакає без упину, кепкує з нас, регочеться, робить реверанси. Часом вона дуже дотепна. Її гострі слівця, направлені проги лікаря, клініки, хворих, влучають просто в ціль.

Чому ж вона тут? виникає думка. Адже, крім зайвої розв'язності й нестриманості, хвора нічим не відрізняється від нормальної людини.

Лікар пояснює.

— Бракує розумового гальмування. Численні думки, що виникають у людини миттю, вона не підкорює контролю. Вона не вибирає з арсеналу всіх в чинких даної хвилини думок ту, що їй треба розвивати в процесі розмови, а одразу викидає їх гамузом, наспіх одягнувши ці випадкові думки одягом випадкових же слів. А втім, незабаром випустимо її звідси. Лікування йде непогано.

Довго ми кружляємо по палатах. Люди різних віків, професій, розвитку, веселі, сумні, пригнічені, бурхливі, тупі, чемні, брутальні, наче на кіно-стрічці, промайнули перед нами за ці кілька годин із своїм відмінним фантастичним нереальним світом.

— Досі я вам навмисно показував пересічних хворих, так би мовити трафаретний наш матеріал — сказав Микола Петрович. — А тепер хочу познайомити вас з яскравішими індивідуумами. Ось, приміром, літератор Орбеліанов з освітою юриста. Дуже яскрава індивідуальність. Ходім, познайомлю.

Орбеліанов містився у невеличкій кімнаті. Він лежав на ліжку і, закривши руки за голову, із зсунутими бровами хмуρο дивився блискучими золотистими очима в одну точку.

Тендітний, з пукатим чолом, невеличким орлячим носом, смуглявий, чисто виголений, різко відмінно від більшості хворих, майже всіх зарослих.

— Га-а! Шановному ескулапові, Миколі Петровичу, поважання—трохи глузливо зустрів нас Орбеліанов, махаючи привітно рукою, проте не підводячись.

— Драстуйте, драстуйте, золотоусте наш,—привітався лікар. Оце хочу познайомити вас з журналістом...

— Журналіст у лікарському халаті. Для конспірації. Дотепно. Ха-ха-ха! Взагалі чудове товариство: журналіст і лікар. Лікар навіть за свого померлого пацієнта одержує гонорар, а журналіст, хай цей померлий буде навіть його найкращий приятель, напише розчуленого некролога і теж: гони монету...

Микола Петрович зауважив:—Якщо слідом за вами йти й почати дотепи пускати, то треба буде щось сказати й про адвокатський гонорар, чи не так? А втім, я бачу, що ви чимсь стурбовані.

— Не стурбований, дорогий Миколо Петровичу, а просто злий, як собака на ланцюгу, коли господар не кормить. А сердитий на вас. Поперше (хай товариш на мене не ображається) чому ви ведете до мене людей? Вони придивляються до мене, як я колись хлопчиком з тихим жахом спостерігав звірів в цирку. Мо ще кинеться? Га?

Подруге, чому ви нас всіх тут тримаєте? Нас соціально-непотрібних людей, громадський баласт. Нас — погану пародію на справжню творчу людину. Чом не побудуете з цього божевільного дому заводу утильсировини й не дасте доцільніше пристосування цьому падлу? З шкіри — черевики, а з мозку, поганого, отруєного мозку — мастиво для потужних машин нашої героїчної доби. Чому ви тримаєте тут врешті в такій бездіяльності сотні людей? Сантументи! В капіталістичних країнах широко розвинутий патронаж. Навіщо ж у нас утруднювати радянську владу? Не маєш голови, зате м'язи є, працюй в селянина, доки не здохнеш..

— З вами, Орбеліанов, не тільки до якого заводу договоришся, а й до людодержства. Такий строгий. А щодо патронажу, то він для нас тепер не підходить. Це раніш за умов індивідуального сільського господарства, селянин охоче брав на патронаж психічно-хворого, щоб той дав бодай невелику користь, виконуючи ту чи іншу примітивну роботу. А щодо куркуля, то той завжди був не від того, щоб поексплуатувати хворого, користуючись його беззахисністю. У наших же умовах патронаж себе вижив. Радянська держава інакше розв'язує це питання: вона буде для хворих спеціальні лікувально-трудові колонії.

Це раз, Орбеліанов. А далі, не треба забувати, що ми не тільки утримуємо, а й лікуємо. Хіба мало народу виходить звідси цілком здоровим. Ось і ви підете в широкий світ, якщо слухняно лікуватиметеся.

І раптом, міняючи тон, лікар запитав притихлого Орбеліанова.

— Вам, я бачу, сьогодні легше підводитися. Може палатою погуляєте?

Орбеліанов стрепенувся і з розпачем заговорив:

— Не можу я зовсім ворухнутися, Миколо Петровичу, а ви питаєте, чому не підвожусь... Всі жили скляні... і серце. Артерії з білого скла, вени з синього. Я встану і почнеться жах. Смерті не боюся, але ці тортури, коли скляні уламки ранять вас усередині, і лікар не знає цього, він не вірить, не бачить, а ти сходиш непомітно кров'ю... Жах, жах, жах...

— Спокій, досить! Відпочиньте, а я потім до вас ще заїтаю. Ще раз кажу: спокій, спить....

І коли ми тихенько, навшпиньки, пішли з кімнати, залишивши Орбеліанова в похмурій задумі, в нерухомій позі, лікар сердито почав бурмотіти:

— Ще сьогодні буде в нього напад. Мабуть родичі стурбували. Ох ці мені родичі. Самі кандидати до лікарні. Вони буквально зривають роботу. Направиш хворого, а вони роздратовують його.

Я подивився на блідий стомлений вид Миколи Петровича і спитав:

— Скажіть, чи не піддається лікарняний персонал шкідливому впливу оточення? Інакше кажучи, як це висловити краще. Чи не буває тут своєрідної психічної профшкідливості...

Лікар посміхнувся:

— Себто чи не робимося ми самі психічними хворими? Це ви хочете запитати? Нас про це часто питають. Знайте, захворіти може лише алкоголік, сифілітик, людина з поганою спадковістю, з розладом залоз внутрішньої секреції, незалежно від того, чи працює вона на заводі, в канцелярії, чи в психіатричній лікарні.

Непомітно ми підійшли до замкнених дверей. Микола Петрович постукав умовним стуком. Двері відкрилися, і лікар, пропустивши вперед мене, а потім терапевта, що невідомо звідкіль знову вирнув, сказав коротко:

— Ми в неспокійному відділі. Увага й обережність. Говорити з хворими не можна. Це, на жаль, наш найгірший відділ, в якому ще багато від старого божевільного дому. Але, будьте певні, за кілька місяців ми його цілком змінимо.

Людей тут чимало.

Ще яскравіше, ніж по інших відділах, тут впадає в очі цілковита роз'єднаність хворих. Кожний має свою цілеспрямованість. Кожний розмовляє сам із собою, собі ж сам відповідаючи. Тримаяться наче в тісному гурті, але безконечно чужі одне одному.

Ми йдемо втриьох серединою коридора. Так сказав Микола Петрович. А позаду крадуться по наших слідах хворі. Вони сунуть з різних кутків. Вони зловісно регочуть, гримасують, корчаться, простягають пожадливі руки, витягають шиї, світять очима, плазують навкарачки...

Попалися голуби! Юрба, здається, має цілком виразні щодо нас наміри. Ми це відчуваємо спинами, що в них уп'ялися тисячами голок хижі очі.

Але коли небезпека підсвідомо примушує ноги швидше рухатися, коли холодний піт рясно вкриває чоло, а тут терапевт конвульсійно сіпає за руку, Микола Петрович повертається і спокійно втихомирює юрбу.

Навколо нас крутяться дзигами двоє. Божевільний лікар і вчений. Лікар гнучкий з чорною еспаньйолкою, учений — вайлуватий, сирий, літній. Вони просто забігають вперед і вайлуватий робить це ще моторніше, ніж гнучкий і при тому сиплять словами, наче горохом, зачіпаючи воднораз сотні тем. Еспаньйолка настирливо просить відвідати його палати і все намагається поцілувати руку жінці-терапевтові.

Біля дверей іншого відділу Микола Петрович наказує поставити дві важкі лави. Далі він не радить йти. І ми спостерігаємо хворих за цією загорожею. Декого Микола Петрович викликає до лави. Підходить один з ковдрою на голові.

— Хто ви?

— Ісус Христос.

— Але вчора ви називали себе Магометом.

— Так, я був Магометом.

— Але ви себе ще й Наполеоном називали.

— Так. Я — Наполеон, я — Христос, я — Магомет, я — бог Саваоф, я все велике, що було, єсть і буде в природі.

На ліжках сидять кілька голих. Вони подерли на шматки свої сорочки і наче б уважно слухають Саваофа. Вони подібні до акторів старого ярмаркового балагану, що відпочивають, чекаючи на свій вихід на кон.

Микола Петрович каже:

— Зверніть увагу на синці, що вкрили їх руки. Це, між іншим, особливість психічно-хворого. Коли на нього навіть порівнюючи легко натиснути, обов'язково синець буде. А тут у цьому відділі вони іноді не дуже то чемно поведуться один з одним. А через цю особливість кровоносної системи хворих чимало даремних закидів роблять санітарам, ніби вони б'ють пацієнтів.

Коли ми були вже на дворі, з вікон гострого відділу висунулися божевільний лікар і вчений, обрушуючи на Миколу Петровича цілі цебри найвишуканішої лайки, при чому до звичайних екскурсій по всій жіночій лінії кривих психіатра вчений додавав такі патологічні подробиці, що, здавалося, навіть сірі стіни будинку червоніли.

— Гудять мене іноді наші хлопці, — добродушно посміхнувся Микола Петрович. — Гніваються, що не давав їм поговорити з вами, а вони саме останнім часом надто вже збуджені. Такого б поговорили вам і товаришеві з периферії...

Тим часом старий сивоусий санітар, якого я запрямітив в одній з палат, хутко підбіг до нас:

— Мерщій, Миколо Петровичу, до Орбеліанова. Зле йому. Нікого не підпускає. Тільки про вас згадує.

— Так і знав... Довели таки... забурчав Микола Петрович і швидко подався в палату — Зачекайте на мене в музею.

За півгодини ми вже знову були вкупі.

— Так воно й вийшло, — сказав Микола Петрович. — Це чер-

гові відвідини родичів так вплинули на Орбеліанова. Йому тепер потрібна абсолютна ізоляція від його колишнього життя та оточення.

Микола Петрович задумався, а потім додав:

— Може вам буде цікаво... Орбеліанов мені тільки не віддавав якісь записки, чи то листи до своєї нареченої. А знепокоївся він тому, що вона тут була, але до нього нізачо не хотіла зайти. Орбеліанов давно вже благав свою матір привести дівчину. Вона врешті приїхала, здається з Уманщини, але не схотіла зайти в палату. Як з'ясовується, це трапилося кілька днів тому, і тільки вчора санітар з молодих ляпнув Орбеліанову, що до нього, мовляв, дві жінки приходили. І малював їх. Ось Орбеліанов і стурбувався страшенно, здогадавшись, хто саме тут був. Мати ще тут, а дівчина поїхала... Почитайте, тільки обов'язково поверніть. Такі документи ми вивчаємо, знаходимо іноді в них нові потрібні нам моменти для лікування та погодження з хворими. Тільки не робіть надто оптимістичних висновків з листів, мовляв, написано цілком нормально. Не забувайте, що пишуть здебільшого, принаймні Орбеліанов завжди, у стані просвітлення, коли критичне почуття та розумове гальмування працюють краще.

Того ж вечора в себе я пожадливо накинувся на ці листи, вірніше щось подібне до щоденника. Орбеліанов, мабуть, писав протягом довгого часу. Він не датував листів, не писав їх на окремих клаптиках паперу, а в блокноті із штампом установи, де колись служив.

Рука була дрібна, але розбірна. Рядки падали каскадом, бо Орбеліанов завжди писав навлежачки.

Я читав поволі, також як і писалися ці листи. І мені здавалося, що після кожної фрази людина, яка виводила її в такий незручний псі, бо не могла підвестися, боючися розбити свої „скляні жили“, безнадійно встромляла важкий погляд сумних очей у безвість своїх днів.

IX

... „По Рязанях та Білих Церквах листоноші ходять із ціпками. (Чому я раптом згадав за Рязань? Ага! Це в Єсеніна: „я на эти иконы плевал в Рязанях...“). Ціпок потрібний листоноші, бо в кожному подвір'ї є „злі собаки, просять не входить“. Значить, про кожний новий лист сповіщається світові собачою гавкотнею. Тільки мій лист дійде до адресата без собачого салюту. Він мине і поштову скриньку, і поцілунок поштової печатки, і смердючу торбинку листоноші з ціпком.

За листом прийде до мене сам мій чарівний, мій єдиний в цьому світі адресат, моя дорога голубка. А знаєш, коли ти прийдеш до мене, Надійко?

Коли сусіди, родичі, знайомі все менш і менш питатимуть тебе з конфіденціальним видом про мене. Коли сивенька Олексіївна, бачачи зрідка, як ти розглядаєш мої старі листи і фотографії, скаже далеко, далеко спокійніше, далеко байдужіше, ніж тоді, попервах: — Годі, доню побиватися. Нема Стьопа. Умер для світу Стьопа... А живі повинні жити.

Захочеш ти щонебудь відповісти матері, захочеш обуритися і сказати, що нема для тебе життя без Стьопа, і з дивуванням констатуєш, що десь розтанули потрібні слова.

Тоді ти міцно натиснеш спогадами на стару рану й ще з більшим дивуванням почуєш, що рана не болить, як раніш. Рана майже загоїлася. Ти думатимеш і плакатимеш цілий вечір, а спатимеш спокійно. І другого дня скажеш рішуче слангеличеній матері:

— Я поїду... одвідати його.

І коли ти прийдеш сюди, коли ти в перший і в останній раз побачиш мене, коли ти тільки увійдеш у палату, я мовчки подам тобі листи, і ти підеш назавжди.

Хай живе життя! Хай мерців ховають мерці.

* * *

Який прекрасний, який героїчний наш час! Всі кращі надбання людства втілилися в нашу добу. Який упевнений крок у пролетаря, цього молодого господаря життя. Наші роки шумують молодим вином. Боротьба з сьогоднішніми перелонами — це завтрашній бенкет перемоги. Бо перемога забезпечена, бо перемога за будівниками.

На бенкет приходять усі—і солдати, і працівники.

Але як прийде кривий?

На милицях пошкандибає.

— Всі ж танцюватимуть.

— Він розважить гостей грою.

— Але ж і рук немає.

— Він скаже потрібне слово, дотепа пустить.

— Німий.

— Послухає, розважиться сам, посміхнеться.

— Глухий...

* * *

Моя голубко. Ти пам'ятаєш нашу зустріч у Києві, коли я повернувся з закордону. Мабуть не пригадаєш всіх подробиць. А я всяку дрібницю бережу в пам'яті. Я не мав ще явки. Чекав на новий паспорт, боявся кожного городовика. Але був такий веселий і бадьорий, як і чудовий червневий ранок у Царськім саду понад Дніпром. Ми стояли на мості. Унизу рейки, шосе, і ти сказала:

— Два тижні тому гімназист якийсь, посварившись із своєю приятелькою, затягнув її силоміць на цей горбок і скинув з моста. Вона розбилася на смерть. Його судитимуть. Він вимагав у неї грошей.

І додала:

— Ненавиджу іноді життя. Яка сила бруду. Хлопчак, альфонс, убійник.

Я посміхався. Настрій був такий чудовий, що жодними трагічними історіями його не зіпсувати. І раптом, глянувши вниз, я спочатку з дивуванням, а потім з невимовним жахом побачив її, ту жінку... В чорній оксамитовій, елегантній сукні, яка ще яскравіше підкреслювала помертво білий вид, по якому цівкою збігала кров, вона лізла вгору, в одну мить набравши велетенських розмірів. Я здушив одчайдушний крик, і ти, страшенно стурбувавшись, почала мене заспокоювати.

— Який ти нервовий, який ти вразливий! Як ти пополотнів. Ти бо так утомився, а я ще розповідаю всякі дурниці...

І не сказав я тобі, Надійко, що сталося. І не розповів я тобі, що це не вперше зо мною трапляється. А так починаючи з 14 років... Хлопчиком я одного разу ввечері глянув на дзигарі, а саме перед тим, перелистуючи „Ниву“, запримітив портрет якогось генерала. І ось мені здалося, що циферблат набрав рис генералового лица. Генерал випростався з дзигарів і, вхопивши шаблю, кинувся на мене... Я тікав, а генерал за мною. В квартирі саме нікого не було. Майже неприємний впав я на стілець у передпокої. Лячно глянув, а генерала вже не було...

І ще багато таких випадків. Я боявся комунебудь сказати про це, і тобі не сказав. Шкода, шкода. Коли б знала, ти завчасно пішла б від мене. І не мучилася б від страшної несподіванки після того вибуху, що привів мене сюди...

А може було б гірше? Може б ти захотіла вплинути, довідавшись про все, щоб я одразу пішов на свій теперішній супокій, плакаючи надію на порятунок.

І тоді я не віддав би революції своїх сил. І тоді смерть для мене була б ще завчасніша ніж тепер.

Значить, я був правий?

* * *

Наш лікар Микола Петрович прекрасна людина. Він так добре впливає на мене. Він певний того, що вилікує мене. Він примушує і мене іноді вірити в порятунок. Кажуть, у домі, де є повішений, не слід говорити про мотузку. Це не вірно. Бо замість слів красномовно промовляє тиша, бажання уникнути теми.

У нас повелося не говорити про божевілья. Микола ж Петрович завжди спокійно й докладно розмовляє зо мною на

цю тему. І мені здається, якщо зо мною говорять, як з „дорослим“, я справді зростаю. Мені подобається, коли лікар дає наукове обґрунтування кожній психічній хворобі. У нього ясний матеріалістичний погляд. Я пручаюся, полемізую, удаю, що маю якісь особливі погляди, але справді дрейфлю перед лікарем, скоряюся його авторитетові повнотою.

Але, на жаль, Микола Петрович, такий хороший психіатр, абсолютно не знається на інших хворобах. І на цьому ґрунті у нас з ним виникають неприємності. Я себе так погано почувую останнім часом. Це гірше тепер за те... Я не можу навіть підвестися. Щось з кровоносною системою. Жили скляніють... Це я твердо знаю. А Микола Петрович не йме віри. Він каже, що медицина знає тільки артеріосклероз, коли судини вкриваються вапном. А в мене, мовляв, все в порядку щодо цього. Він помиляється. Він не знає. Може медицина взагалі ще не дійшла цього... Повірте мені, лікуйте, бо інакше загину в муках. Усередині все дзвенить, я чую, як стогне скло. Ще є порятунок. Адже є в природі якась рідина рятувальна, що може пом'якшити жили, надати їм пружності. Скажи їм про це, моя рідна дівчинко!

Я не хочу, я не можу так загинути...

* * *

Я не читаю, що писав раніш. Було щось таке погане... Тепер все болить. Болить кожний суглоб...

На фронті за часів громадянської війни я найбільше боявся осіннього дощу... Місиш ногами грязюку. Ночі темні. Все трудніше витягати ноги. Ходиш, сковзаєшся. Ось ти поточився. Трохи не впав. Таки впав. Увесь об озився в грязюку. Лаєшся. І в той момент здається, що нема на світі нічого гіршого за такий перехід. І такий паршивий настрій, що губиш перспективу, забуваєш ціль переходу. А ранком легенький мороз скував землю. Дзвінка дорога. І ніщо не заважає твоїй цілеспрямованості. Так легко дихати!

Чому ж такий рідкий цей рятувальний мороз, що може знищити грязюку, в якій тобі доводиться бабратися пов якчас?

Як тоскно. Чому я завжди прикутий до своїх настроїв. Невже для мене ніколи вже не буде ширшого світу?

* * *

Вчора привезли до нас хворого з вокзалу. Він кудись їхав і раптом захворів. Події на китайській залізниці вивели його з стану рівноваги. За часів війни в нього виявилася хвороба. Лікувався. Служив. А тут небезпека нової війни, сама думка про війну відкинула його назад до хвороби. Його нахил до хвороби загострюється підчас війни. А я, навпаки,

підчас війни почував себе цілком здоровим. І далеко гірше мені було, коли працював юрисконсультом у тресті.

Єдиний тільки раз на фронті... Ми відступали. Я глянув на карту, де мов кровоносною системою, артеріями та венами простяглися річки. Оце порівняння, цей випадковий образ чомусь глибоко врізався в пам'ять.

Ми переходили річку понтонним мостом. І раптом я відчув, що міст стоїть на величезній пружній артерії, наповненій кров'ю...

Я не міг боротися з собою. Я не міг себе в той момент переконати, що річка є річка.

* * *

Мені важко писати тобі, дівчинко. А не писати не можу. Адже писатиму, доки не прийдеш сама за листами. А тоді тобі багато ясніше все буде, тоді не буде того провалля, що сталося між нами. Тоді ти твердіше, упевненіше підеш своєю дорогою.

А важко писати тому, що мені здається іноді: стою мов жебрак з простягнутою рукою... Яке я маю право турбувати тебе. Нехай мерців ховають мерці..

З цілим зовнішнім світом я маю зв'язок тільки через газету (маги — інша річ) і цього досить для мене. Бо сам я наче машина, що працює на холостому ході. Ні життя, ні смерть...

Коли б ти швидше приходила за листами. Я втомився. Тоді спочину.

Безвість... Безсоння... Безнадійність... Безпорадність...

В редакції була така сила роботи, що я ніяк не міг занести листів у клініку. Якось ранком позвонив телефоном Микола Петрович:

— Несіть скоріше записки Орбеліанова. Приїжджає такі цими днями та дівчина, телеграму одержали... Ніяк не можна було інакше заспокоїти нашого літератора. Тепер мені жити не дає з цими записками. Щось йому там заманулося їй показати...

Х

— Оце добре, що принесли листи,— сказав Микола Петрович, а тепер вам конче потрібно побачитися з нашим професором. Він зацікавився вашою роботою у нас і неодмінно хоче з вами поговорити.

— Вас хоче бачити професор— звернувся до мене за півгодини інший лікар.

Професор Олександр Сергійович Логінов — тут вимовляли з особливою повагою, з особливим притиском. Учений все-світнього масштабу. Сила творів. Представник тієї кращої

частини вчених старого покоління, що з самого початку радянської влади без ніяких вагань став на її бік.

В сутужні роки громадянської війни, коли вода замерзала в колбах, коли вчені працювали в лабораторіях у шубах і повстяниках, він одержав з Парижа листа, сповненого жалощів до його „жахливого“ існування, з пропозицією стати на чолі одного з найвидатніших європейських інститутів. Відвертий лист професора, опублікований в закордонній пресі, де він різко відхилив пропозицію, прохаючи взагалі не турбуватися за нього, щасливого працювати у вільних умовах країни рад, викликав свого часу бурю обурення серед буржуазних учених.

— А я на вас чекаю, невже вам не сказали про це?— зустрів мене докором старий професор у традиційній ярмулці і глухій тужурці. Він був уже у похилих роках, але меткий погляд спід суворо настовбурчених брів був напрочуд молодий і бадьорий.

— А втім будемо друзями. Я цікавлюсь всякою літературною роботою з нашої галузі. Ви, не будши спеціалістом у питаннях психіатрії, можете дати іноді далеко більше своїми спостереженнями, ніж старий кабінетний щур... Ще кілька запитань, так би мовити, усна анкета, і я вже знатиму трохи ваш характер, а звідси всі засновки до приятелювання...

— Між іншим, чувши від Миколи Петровича, що саме вас цікавить у нас, я дуже хотів знати вашу думку з приводу такого питання: як по-вашому, що більше важить, коли треба визнати, чи людина нормальна,—її розумові здібності, чи як то кажуть характер особи.

— На мій погляд, професоре, звичайно, більше важать розумові здібності. І якщо людина володіє ними, то це ознака, що вона, принаймні даного часу, психічно здорова.

— Помиляєтесь,—розчаровано сказав професор, барабаничи пальцями по столу.— Помиляєтесь. Я можу навести вам сотню прикладів, коли розумне поведіння ще далеко не є доказ нормального психічного стану. Якщо хочете, я вас поведу до одного хворого, з явно визначеним недоумством, проте з надзвичайною однобічною обдарованістю до математичних вправ. Я вам покажу психопатів, що можуть прекрасно виконувати механічно засвоєні ними роботи, зберігаючи і зовнішній нормальний вигляд.

Ах ось в чому річ! Професор ставить пастку, висувачи карколомні питання з психіатрії. Даремний труд. Мимоволі я посміхнувся.

— Професоре, якщо хочете, щоб я склав хоча б первісного іспита з психіатрії, то я на це нездатний. Ви, мабуть, не добре поінформовані про характер моїх спостережень тут і про мету моєї роботи.

— Уже й образився... Така вже пішла тепер молодь... буркотливо сказав старий.

Але я таки, мабуть, добре влучив.

— Навпаки, шановний професоре, я був би дуже вдячний, коли б ви погодилися, щоб я вам зачитав хоча б чернетки моїх записок. Справді може де-не-де я і допустився якоїсь помилки у тлумаченні фактів із специфічної галузі.

Професор погодився видно з задоволенням. Ми почали читання. Надівши окуляри, він раз-у-раз занотовував щось на клаптику паперу, часто зупиняючи мене.

— В основному я згодний з вашими записками — роздумливо сказав професор, — але маю деякі заперечення... Там, приміром, у вас сказано... Проте, це ви наводите думки Миколи Петровича, що психіатри не підпадають під вплив хворих і що в психічній лікарні немає специфічної профшкідливості. Я з цим не згоден. Микола Петрович, якщо можна так висловитися, надто вже патріот своєї справи.

Візьміть з історії випадки психічної епідемії. В середні віки у Штирії, приміром, коли нужденні, уярмлені трудові маси були під цілковитим впливом мракобісного попівства, на ґрунті релігійного фанатизму ширився, „сказ танку“. Людність цілих сіл заражалась психозом, танцюючи аж до цілковитого виснаження.

Маса завжди впливає на індивідуум, навіть така роз'єднана маса, як психічно хворі. Та й сама професія психіатра, що завжди повинен бути у великому напруженні, пристосовується до хворої психіки, надто важка. Легковажити цією професійною небезпекою не доводиться. Не дарма ж і профспілка дбає за більші пільги психіатрам, довшу відпустку.

Друге зауваження. Невірно буде, коли узагальнювати такі случаи, що ви їх спостерігали в одній з палат для гострих хворих, коли за вами на карачках плазували, жахаючи вас. Я не смію не вірити об'єктивності ваших спостережень. Але так не повинно бути, і так, можу вас запевнити, у нас не буває по інших аналогічних палатах. Просто, там лікар тепер не досить досвідчений. У нас, на превеликий жаль, не всі такі спеціалісти і ентузіасти, як Микола Петрович.

Проте, навіть із Миколою Петровичем доводиться частенько сваритися. Ось, наприклад, він при вас гіпнотизував хворого, а ви це записали, наче якусь чудодію. Простіш підходьте дої звичайних явищ. Страх не люблю, коли гіпноз виображають так урочисто. Гіпнотизер, мовляв, схрещує руки на грудях і встромляє демонічний погляд обов'язково чорних палаючих очей.

Знаєте, у мене очі давно вже вицвіли, мало палали вони і раніш, а гіпнотизую ж інших, також, як і інші можуть гіпнотизувати мене. А жаба, що її теж, звичайно, можна загіпнотизувати, аж ніяк не оцінить всієї театральної чортівщини,

яку приплутали до гіпнозу. Вона просто засипає, як і всяка жива істота, незалежно від урочистих рухів і магічних заклинань.

— Дуже не хотів би я також — вів далі Логінов, — щоб у вас утворилося неправильне уявлення про спадковість. Ми вже далеко відійшли від старих поглядів на спадковість, як щось фатальне, незмінне. Далеко не всі нащадки, а тільки певна частина їх дістають патологічні спадкові ознаки. Спадкові ознаки врешті можуть не виявлятися в певних поколіннях. Це великою мірою залежить також від особливостей оточення. Отже, повинна зникнути неправильна думка про доконечність захворювань у родинах, де є психічно хворий. Уявіть собі, що численні спостереження малюють нам таку здавалось би несподівану картину: більша частина психічно-хворих походить від зовні здорових батьків, і в родинах, які вважаються за здорові, виявляються випадки психічних захворювань.

Візьміть шизофренію. Найпоширеніше психічне захворювання, чи не так? Тим часом, тільки 6% братів-сестер хворіють на неї. На протилежному полюсі від спадковості маємо мінливість. У боротьбі між цими двома початками діалектично закладений процес розвитку. І величезного значення для зменшення числа хвороб набуває саме уникання шлюбів між особами, в родинах яких виявляються однакові нервові чи психічні хвороби.

Буржуазна наука стоїть на інших позиціях. І досі ще культивуються погляди Чезаре Ломброзо, який створив теорію, ніби злочинність закладена в анатомо-фізіологічних властивостях організму злочинця. Отже соціальні фактори цією теорією абсолютно ігноруються.

А загалом, даремно Микола Петрович так багато водив вас по палатах, ви не збагачували свої спостереження, а навпаки розпорошували увагу. Краще показати й дати можливість вам детально ознайомитися з типовішими представниками різних форм захворювань.

Професор почав ходити по кімнаті.

— Коли б ви знали, як я заздрю молоді, які ви щасливі, що побачите на власні очі повний розквіт науки, ще нечувані досягнення її. Принаймні та галузь науки, що я в ній працюю — психіатрія, за років революції перешла в цілком нову фазу, хоч цей процес не всім зрозумілий. Що може бути огидливіше за картину, коли в буржуазному суспільстві лікар радить хворому на сухоти безробітному робітникові добре харчуватися, поїхати на курорт, не перетомлюватися, і хіба немає аналогії тут з діяльністю психіатра у нас до революції і тепер за радянськими кордонами?

Ми намагались лікувати тих індивідів, що потрапляли в поле нашого зору, тих, що їхні дії вже ставали загрозою

суспільству. А чи могли ми вплинути на оточення, боротися з причинами, що породжують психічну хворобу? Ні. До нас потрапляли одиниці, а тисячі були поза нашим впливом. Ми боролися з наслідками. Тепер боремося з причинами. Новий могутній фактор — це боротьба за здоровий побут. Це соціалістична перебудова виробничих взаємин. Це можливість контролювати й направляти в потрібне річище розподіл робочої сили, на основі здібностей, фізико-психічних властивостей, професійного добору. Є вже великі досягнення в оздоровленні праці, в нових побутових взаєминах, сімейному ладу, вихованні дітей. І перед нами встають у всій своїй величності такі грандіозні завдання, як масова психіатрична профілактика, можливість диспансеризації наших хворих, вивчення їхнього оточення.

— До речі, професоре, мене дуже цікавить питання, чи не поступаємось ми перед Європою у розумінні постави психіатричної справи, принаймні самої техніки організації лікування, застосування новітніх лікувальних методів.

— Як вас зрозуміти? Ви питаєте, чи є закордоном великі авторитети, видатні спеціалісти, добре обладнані лікарні, цінні методи лікування. Звичайно є, у великій мірі є. Єсть у кого вчитися.

— А що ви скажете на таке. Є в мене старий приятель, професор, що стоїть у нас на чолі інституту судово медичної експертизи. Це деякою мірою близька нам галузь. Цей інститут вважається за перший у цілому світі, бо в ньому цілком відмінна система. Скрізь в Європі і Америці судово-медична експертиза є лише частина поліцейського апарату. Тут же у нас в одному закладі сполучено два інститути — судово-медичний і науково-судової експертизи. Практика сполучається з надзвичайно глибоким науковим аналізом. Тільки недавно на такий зразок утворено два інститути в Європі.

З моїм приятелем листуються вчені буквально цілого світу. У нього навіть є спеціальна карта своїх кореспондентів, починаючи від Англії, Німеччини, Франції, Японії, кінчаючи південно-африканськими колоніями, Австралією, Філіпінськими островами. Цілий світ учених найскладніші кримінальні проблеми прагне розв'язати в цьому інституті.

Ви б прочитали, скільки привітань приносить щодня пошта інституту. І ось його керівник, між іншим дуже скромна людина, розповідає мені:

— Розумієш, оце одержав листа від професора Маріо Каррара з Італії, так він у листі звертається до мене: — „mon cher maître”.

— Так у чому річ? Чому це тебе бентежить — кажу йому. — Як чому? Мені ніяково. Маріо Каррара — велетень. Не йому мене називати метром, а пасувало б навпаки.

— Ах, ось що тебе непокоїть — посміхнувся я — так нав-

паки, слід пишатися цим, адже ти представник радянської науки...

Я об'їздив цілу Європу й знову кажу: є в кого повчитися. Але ж, повторюю, не може там бути радянського підходу, нашого масштабу, нашої системи. Поряд прекрасно обладнаної лікарні, звичайно, далеко не всім приступної, бачимо неприпустиме кустарництво. Цілі села мають за свою професію доглядати хворих, яких їм передають порядком патронажу. Особливо відзначається цим Бельгія. В Парижі я бачив в одній шикарній лікарні смирительні сорочки на хворих.

У капіталістичному суспільстві втома, нервові хвороби в наслідок війни, безробіття, злиднів, фашистського терору — стали тягарем багатьох представників сучасного покоління.

Буржуазна наука утворила свою теорію „охорони здоров'я“, свою расову й класову гігієну. Твердження про нерівність рас за Лапужем, німецьким ученим минулого віку — хіба не є біологічним угрунтуванням сучасного імперіалізму. Ще далі йде Амон, який із скаженою ненавистю говорив про можливу в майбутньому диктатуру пролетаріату, бо це, мовляв, буде влада найкровожерливіших і диких людей, біологічно найменш цінної частини людства.

Проституція — це найганебніше явище капіталістичного суспільства з його рабством і безробіттям — пояснює фашист Ленц тим, що проститутками робляться тільки психічно-неповноцінні жінки.

Те, що від туберкульозу гине величезна кількість пролетарів — Ленц розглядає, як позитивний фактор, бо на його думку, бачте, туберкульоз не є наслідок капіталістичної експлоатації, голоду, сирого житла, а „хвороба біологічно малоцінних людей“.

А коли пролетар і його діти можуть умирати, то вищі класи, які, на думку цих середньовічних дикунів — Ленців та інших, являють собою біологічно цінніший матеріал, менш піддаються психічним захворюванням, і тому повинні бути предметом особливого піклування.

Вони, ці почесні сифілітики, алкоголіки, розпусники, дегенерати — сіль землі, надія нації, цвіт арійської раси...

Пролетарі ж, ці бунтівники, які насмілюються йти проти „природних“ владарів землі, хай гинуть, хай умирають! Менше неспокійних безробітних. Менше страху перед революційним повстанням.

Чесному вченому закордоном задушно в цій жажній казармі, яку називають храмом науки. Тим то й тяжить до нас все найкраще серед закордонних наукових діячів. А інші... інші..

Професор швидко підійшов до свого стола для письма й почав шукати в шухляді.

— А інші потопають у багні містицизму, забобонів. Перед вами книга Нью-Йоркського доктора Холджа „Наука й філо-

софія". „Бог невидимо присутній в кожній лабораторії і що далі розвивається наука, то ближче він (Холдж) підходить до бога" — поважно заявляє цей „вчений".

Педагог С. Тульчин пише:... „У дівчаток душа виявляється з 30-ти м-ців, а у хлопчиків з 18-ти м-ців".

А високоповажний Майкл Пучін з найсерйознішим виглядом доводить, що людське тіло збудовано на зразок держави, в якій церква править за моральний центр.

Старий професор говорив дедалі з більшим запалом.

— Раз і назавжди треба покінчити з брехливою казкою про надкласовість медицини. У старих німецьких хрестоматіях чимало зворушливих історій про допомогу, яку дає багатий, чеснотливий пан бідній людині, що, здавалося, не має вже навіть надії на порятунок. Лікар в таких історіях відіграє не абияку роль. Заслаб, наприклад, бідняк. Дружина, діти, льох, вогкість, останній кавалок счерствілого хліба. Це — в пасиві, а в активі єдина надія на всемогутнього бога. З цією надією біжить жінка до найкращого лікаря. Той миттю приходить. Не тільки не вимагає за візит, але ще й сам гроші залишає (одразу запалає в печі, на столі їжа і т. п.). А коли в хаті не виявляється найменшого клаптика паперу, лікар не гнівається. Він пише рецепта на дверях крейдою. Жінка — двері на плечі і в аптеку. Аптека, одержавши такий незвичайний рецепт, виготовляє ліки „cito". І всі радіють та хвалять бога й лікаря.

Яка огидлива, мерзотна брехня! З безробітного в капіталістичних країнах знущаються, кидаючи йому іноді крихти зо столу. А як можуть ставитися до радянського робітника такі „доброзичливі" буржуазні лікарі? Я вас фактами битиму...

Професор знову почав копатися в своїй шухляді.

— Ось факт, гідний уваги. Дружина робітника харківського паровозо-будівельного заводу Житкова заслабла на тяжку недугу зорової сітчатки. Шукаючи порятунку, Житков через Червоний Хрест звернувся до відомого офтальмолога-хірурга, професора Генена в Лозанні з проханням прийняти хвору до клініки. Ось що відповів Генен Житкову:

„Руським все одно до Швейцарії візи не дадуть. Крім того, моя клініка повнісінька, в ній чимало руських емігрантів, яких обікрали більшовики. Отже я не можу дати місця у своїй клініці поруч нещасних біженців з Росії і більшовикам. Хай хвора їде до Відня, де може інший професор погодиться її лікувати".

— Оцей факт¹ і зізнання лікаря Удовиченка з процесу СВУ про застосування „медичного терору" в боротьбі з радянською владою я ніколи не можу забути.

¹ Цей факт наведено в газеті „Український медробітник" 1932 р. і в журналі „Всесвіт" 1934 р.

Непомітно минуло 3 години. Вважаючи на похилий вік професора, я мав достатню підставу каятися, що так довго зловживав його часом. Та коли я почав просити про вибачення, дякуючи за цікаву розмову, і прощатися, професор з властивою йому жвавістю зупинив мене.

— Що це ви справді? Невже ви маєте мене за такого слабосилого дідугана, що й на розмову вже нездатний? Ні — в архів ще не хочу... Я вас ще й на сніданок прошу лишитися.

А щоб ви максимально продуктивно провели час, сполучили б приємне з корисним, запросимо одну хвору. Вона вас зацікавить і дасть логічне завершення вашим спостереженням над такими хворими, що мало чим на перший погляд відрізняються від нормальної людини. Вона поетеса. Зустрівшись якось на вечірці з одним видатним поетом, вона йому передала зшиток із своїми віршами. Той дуже похвалив вірші і обіцяв їй написати про їх дальшу долю. Це було ще до того як вона потрапила до нас. Поет чомусь їй не відповів, і вона переконала себе, що він видав її вірші від себе і, щоб позбутися відповідальності, а також докорів свого сумління, найняв банду вбивць, щоб знищити її. Це одна з найболючіших для неї маній. Між іншим, вважаючи себе за вищу істоту, вона навмисне „занепадає“, щоб довести свою перевагу над іншими в найневигоднішій обстановці. Бувши здоровою у статевому відношенні і цілком забезпечена матеріально, вона якийсь час в Одесі займалася проституцією. Крім підкресленої підозрілості, зовні нічим не відрізняється від тисяч жінок. Дочка великого чиновника в минулому, має незакінчену вищу освіту.

Професор подзвонив домофоном до чергового лікаря й попросив його прислати до нього Маргариту Григорівну, якщо вона, звичайно, не погано себе почуває. Поки старий сам порався по господарству, смажачи яєшню й варячи каву на якійсь дивовижній горілці, мабуть з лабораторії, до речі роблячи, це досить спритно й вміло, до каб.нету ввійшла, наперед постукавши в двері, з нетерплячкою очікувана мною жінка.

Професор кинувся їй назустріч, стискаючи по-старечому її руки своїми обома.

— Спасибі, Маргарито Григорівно, що прийшли. Ви знаєте, як я не люблю довго бути без товариства. З того часу, як стара моя поїхала на курорт, ну просто всі наче забули нас. Оце завітав до мене з Ленінграда мій учень, лікар Венцеловський... Знайомгесь, будь ласка. Ну, і вирішив я втрюх з вами поспідати. Хай це буде нагода для вас, бо інакше хіба зайдете до старого.

Ми церемонно привіталися. Щоправда, назвати своє нове прізвище я не міг. Професор вимовив його такою скоромовкою, що ніяк не запам'ятаєш.

— Ви психіатр? — спитала жінка.

Я не встиг відповісти, як втрутився Олександр Сергіївч.

— Та ні, він хірург і до наших нервових хвороб немає жодного нахилу.

До чого вона була прекрасна, ця Маргарита Григорівна! Чорний халат, підперезаний паском, різко підкреслював матову білість лиця й шиї. У карих мигдалевих очах, у заломі трохи зсунутих брів було багато вдумливості, шляхетності. Вона поводитися дуже просто. Здавалася втомленою, трохи сутулилася. Коли сіла край столу, сразу показала мені молодшою, ніж коли входила — що найбільше 22 — 24 років.

— Ви з Ленінграда? Може обертаєтеся там у літературних колах? — звернулась вона до мене, як мені показалося, підозріло. Я поспішив запевнити, що не маю жодних стосунків з літературним світом, і що моя хірургія забирає в мене весь вільний час, навіть у театрі, мовляв, не буваю.

Вона, видно, заспокоїлася, посміхнулася й велично кивнула головою.

— Можете не жалкувати, що не знаєтесь з цією компанією шибеників, які не гребують навіть найманими вбивцями, щоб позбутися талановитого конкурента. Поговоримо краще про інше. До речі. Хірургія це така жахлива спеціальність. Недавно я якось читала, що дійшли тепер операцій на серці. Це для мене просто незрозуміло. Скажіть, невже таке справді буває?

Я почував себе дуже ніяково, не знаючи, що відповісти. На допомогу знов прийшов професор.

— Друзі, обліште медицину. Невже ж інших тем не можна знайти? Особисто я поговорив би краще про мистецтво, літературу, політику.

Маргарита Григорівна посміхнулася.

— Охоче розмовлятиму про мистецтво, науку, про що завгодно, до того ж і ваша чудова кава сприяє бесіді. Проте я не можу абстрагувати від нашого „виробничого“ оточення. Я тепер, між іншим, дуже цікавлюсь, як відбиваються питання психіатрії в літературі і образотворчому мистецтві. Яка кволість, який старечий маразм! В літературі іноді ще натрапляєш на цікаву рису. Митці ж... хіба тільки Веласкес дав цікавий тип психічно-хворого. А візьміть знамениту картину Каульбаха „Божевільний дім“. Просто нудить від цього виображення хворого, як його уявляє обиватель. Адже скажемо прямо, у психіатрії мало знається, навіть і досвідчений психіатр. Психіатрія — це така врятувальна наука, за якою ховаються часто, коли не можуть зрозуміти людей, що стоять

вище свого оточення і віку... А картина Гізе „Божевільна дівчина серед хатніх тварин“. Яка вульгарність! Замислилася я тільки над картиною Бєро „Ранішній час в садку лікарні для божевільних“. Вона намальована в дизгармонійних тонах і типи так нагадують ваш 7 відділ, професоре. Невже за 40 років навіть тип психа не змінився? Мені так тоскно стало від цієї картини. 15 розкиданих постатей. 14 роблять своє божевільне діло, а п'ятнадцятий у довгому сюртуці, з кишені якого виглядає жмут газет, схрестивши руки на грудях, іронічно споглядає. Він сам страшенно хворий, як ваш учений з 5 відділу, і іронія не врятує. Мені сумно стало від картини. Чи її бачили колись товариші? А втім справжнє мистецтво повинне завжди викликати емоції — плакати, сміятись, або... захоплюватися цими тісточками... і справді, вони чудові, їжте ж, тов. Венцеловський...

Я стежив з деяким занепокоєнням за її нервовими рухами. Мені здавалося ось-ось розмова набере гострішого характеру, вибухне раптом якоюсь неприємністю, нападом.

Але професор так спокійно пив каву й так спокійно слухав.

— Може почитаєте нам щонебудь, Маргарито Григорівно?.. Давно не чув ваших віршів.

Вона різко відмовилась. Професор не наполягав. Але за кілька хвилин, коли ми з професором розмовляли вже на іншу тему Маргарита Григорівна, наче гніваючись, сказала:

— Гаразд, я вам прочитаю... Правда, цей вірш має інтимний характер..

Хоч я знаю напевно, що суворістю критики
Ви мене розіб'єте ущент,
Та в пориві незмірному забуваю епітети
І віршую прощальний момент.
Ваші хвальні слова збережу в своїй пам'яті
Ті, коли ми ще близькі були.
На слова мої ніжні, знаю, ви не заплачете —
Зразу стали далекі такі.
Що ж подіеш. Безпристрасну, крижану та засніжену
Хіба личить хвалити? Дарма.
Та зате самовладна, безтурботно-безкрая
Я любитиму себе сама.
Серед тиші сільської я співатиму пісеньку,
Що мені тоді буде до вас!
Понад — жінка постане, увесь світ буде тісний їй,
І тоді понесете екстаз,
Як полушку, до ніг її у святковому захваті,
Щоб сліди заклабуків змести.
І в своїй полігамії непорушно-безпристрасна
Вона кине погордо: „мерсі!“

— Так, так, — якось підкреслено байдуже кинув професор, коли, вся пополотнівши, Маргарита Григорівна з великим пафосом вимовила останні рядки. — Послухали, а тепер, пробайте булв зо столу прибирати.

Коли професор вийшов на кухню витрусити скатертину я нашвидко звернувся до Маргарити Григорівни : — Скажіть будь ласка, якщо це вам не трудно. Мені незручно було питати при професорові... Вам краще тут, ніж дома?

Вона подивилась пильно на мене й просто відповіла:

— Тільки кішки звикають до дому, а мій дім — всесвіт. Розумієте? Сюди приходжу тільки на екскурсії.

— Я працюю в художній майстерні. Це цікаво й захоплює, але там я така, як і всі. Тільки на самоті я відчуваю величність своєї істоти. Я вперто думаю, на чому зупинитися.

А взагалі:

Папы нет, мамы нет,
Некого бояться,
А профессор на кухне.
Можна куваться...

І проспівавши це хрипким голосом, Маргарита Григорівна, на мій величезний подив, акуратно підібравши спідницю, перекулилася на широкій канапі.

Коли Логінов зайшов із скатертиною, вона вже сиділа з цілком серйозним, як і раніш величним, непроникливим виглядом, і на колінах у неї лежала якась книжка.

ХІІ

Немає протирічнішого слова за працю.

Праця — це звучить, як заклик до звитяжного бою, як бадьора пісня перемоги, коли труд людини вільний, коли знаєш, що наслідок твого напруження — здобуток твій і твого класу.

Праця — це прокляття, це каторга, це тортури, найвище знущання, коли ти зрощуєш квіти, і хтось п'яний від життєвих щедрот, украдених у тебе і твоїх братів, зрізає квіти, владно наказуючи: зрощуй ще, працюй ще, ти мусиш працювати, мені треба багато квітів.

Праця — це здається життям знесиленому безробітному десь у Чикаго, коли він щодня безнадійно гасає по біржових конторах.

Праця — це смерть, повільна, але вірна смерть, для того „щасливого“, що сьогодні ще стоїть коло машин капіталіста.

Праця для нас — справа честі, відваги, героїства...

Тільки „Квадратова дача“ цілих 100 років не знала цієї багатогранної величезної сили.

Праця — цей могутній важіль людства — була безсила проникнути за браму дачі.

Візьміть руку здорової людини в пов'язку. За півроку ця рука не буде здатна до роботи. Руки психічно-хворих були в постійних пов'язках бездіяльності. Їхній мозок звільнений від відповідальної роботи людини, члена колективу, був теж

в ізоляційній пов'язці. Та частина мозку, той запас сил, що здатні боротися з хворобою, не використовувалися, вони були пасивні. Хворого лікували. Йому прищеплювали здорові думки, а сам він стояв осторонь свого лікування.

Він був подібний до учня, що його невдалий учитель хоче навчити письма, весь час тримаючи й направляючи учневу руку. Він був подібний до тих батьків, що боячись, як би дитина не впала, вчать її ходити, тримаючи в ліжку й показуючи, як треба ходити. Він був подібний до людини, що хоче навчитися стріляти, не тримаючи рушниці в руках, з самих тільки описів, як треба стріляти.

Але праця, всемогутня, всюдисуща сила, таки пробила віковий мур, утворений навколо дачі. Це вона дала творчу насагу молоднякові піднести прапор боротьби проти закоренилих наукових забобонів.

Точилася й точиться жорстока боротьба.

— Та хіба ми проти праці хворих? — сперечалися консервативні лікарі. — Та хіба це новий принцип? Адже й земство застосовувало широко працю хворих. Але не можна цим захоплюватися.

Праця в умовах психіатричної лікарні — це відтягання. Не можна обтяжувати хвору психіку закінченим циклом праці. Треба лише всіляко відтягати хворого від ненормальних думок.

— Ні, ні — гаряче захищали свою позицію інші. — Ми не визнаємо такого положення. Ми висуваємо принцип не „відтягання“ безглузду, автоматичною працею, де немає місця відповідальності, де не видно мети. Ми за бадьоре напруження в праці, за творче поривання, за чітку мету, за відповідальність у виконанні. Годі клумби копати, починаючи роботу з однією партією хворих і кінчаючи з іншими. Годі наслідувати буржуазні зразки застосування такої праці, коли, приміром, хворих жінок — хатніх господарок — „відтягають“ тим, що дають цілий день прати якусь ганчірку?

— Ви заражені настроями нашого часу гарячкового будівництва. Не можна ж механічно переносити загальні принципи в нашу специфічну сферу. Хіба витримає людина з хорошою психікою напруження цілого виробничого процесу?

— Так, вона витримає напруження, — її мозкові далеко більше загрожує бездіяльність, безвідповідальність. Звичайно, не всім можна давати ту саму роботу з однаковим характером відповідальності. Найу-ажніша диференціація. Але і в найдрібнішій роботі — максимум відповідальності.

— Навіщо ж тоді взагалі потрібна психіатрична лікарня? Якщо труд це панацея від усякого лиха, та хай би хворий і перебував завжди на місці своєї роботи. В крайньому разі можна й до патронажу повернутися.

— Це дальший етап. Хворого треба спочатку вилучити

з його звиклого, бодай і виробничого оточення. Праця в здоровому колективі, без відповідного лікування й нагляду, неможлива для багатьох психічно-хворих. А лікуючи їх працею в спеціальних майстернях, ми багатьох цілком повернемо суспільству, а з інших утворимо такий матеріал, що дасть хоча б мінімальну користь і сам собі не буде тягарем.

— Брати на роботу можна лише тих, що заспокоїлися трохи в палатах, що можуть утриматися від ексцесів.

— Навпаки, брати на роботу можна здебільшого з моменту вступу хворого. Правильно організована праця найкраще може запобігти ексцесам.

Точилася гостра, непримиренна дискусія.

Обидві сторони докладали всіх сил, щоб залучити на свій бік професора, але він вагався. Прихильники старих методів штурмували професора його ж усім відомими теоріями про конституцію кожного хворого, з якої випливало твердження про велику обмеженість у багатьох випадках будьякого впливу.

Гадали, що 40 років наукової діяльності професора, діяльності хоча і бойової, цілком поступової, все ж повинні тиснути на нього, викликати бажання заспокоїтися на старих, всіма визнаних доктринах.

Але помилилися.

Не висловлюючи ще твердо своєї думки, Логінов вперто працював, проводячи досліди й спостереження. Коли треба було, він без усякого жалю й вагання ламав свої дотепер сталі, непохитні погляди, знову й знову перевіряючи їх у світлі нового матеріалу, нових перемог.

І коли врешті треба було практично розв'язати питання, як же ж далі бути з працею, як лікувально-виховним фактором, професор несподівано продемонстрував ряд виключно ефективних випадків застосування лікувальної праці з чітко виробленою методологією.

Весняною повіддю нових ідей лікування-виховання заллято Квадратову дачу. Чого не можна було дійти утриманням хворих у палатах, того хотіли досягти організованою по-новому працею.

Висунуто думку збільшити почуття відповідальності за роботу ще й тим, що майстерні братимуть замовлення від різних організацій. Здорові робітники-інструктори мали утворювати єдину виробничу сім'ю з хворими, разом обідати, шабашити, мати одинаковий прозодяг.

Кількість хворих, які випускатимуться з поновленим здоров'ям, гадали, збільшиться набагато. Чимало одразу повинно стати до верстатів поряд звичайних робітників, взятися за перо, повернутися на втрачену життєву стежку. Інші через систему профдобору мали б змогу працювати на спеціальних необтяжливих роботах. Щупальці психіатричного диспансеру

повинні ввесь час тримати їх у сфері постійного впливу й дослідження. І догляд диспансеру мав допомагати колишньому дачникові утриматися на поверхні, запобігти психічним травмам.

XIII

Уже працювало кілька майстерень. Приходили відвідувачі й щиро дивувалися, як ретельно роблять хворі, нічим зовні не відрізняючись від звичайних робітників. Дача швидко міняла своє звикле обличчя особливого пристановища, різко відокремленого від околиць життя.

Проте перші успіхи не тільки не припинили дискусії серед лікарського складу, а ще загострили її. Принципові заперечення переплуталися з особистою образою невизнаних авторитетів, і нова система мала ворогів, що наспіх озброювалися цифрами, цитатами, висновками з перших спостережень і бомбардували ними прихильників трудової терапії.

Директор лікарні, молодий лікар-комуніст Олекса Дмитруков, скликав на сьогодні наукову конференцію. На порядку денному: колективно-трудова методи лікування психічно-хворих. Хоча про це дирекція лікарні неодноразово ставила питання в період організації майстерень, але тепер система трудової терапії набула особливої цікавості і загострення, бо від окремих експериментів лікарня переходила до широких заходів. Адміністрація провадила переговори про організацію за 40 кілометрів від міста на землях колишнього монастиря трудово-лікувальної колонії, в якій мало працювати 250 хворих-хроніків.

Робітники лікарні переповнили музейну залу. Задовго ще до зборів окремі групи жваво обмінювалися думками. Студенти оточили рухливу, як ртуть, лікаря Коблець і навперейми гаряче в чомусь її переконували.

Дмитруков курив цигарку за цигаркою і з задоволенням стежив за робітниками лікарні. Він любив такий настрій аудиторії, що свідчив про піднесення, інтерес до конференції, бойовничий тон молоді, яка ладна була дати бій за нові ідеї.

Його погляд зупинився на лікарі Полежаєві.

Дмитруков згадував. 8 років тому він, будиши візником у робітничій поліклініці, часто возив Полежаєва на консилиуми. Полежаєва вважали за досвідченого невропатолога і після націоналізації його приватної санаторії фізичних методів лікування лишили там же консультантом.

Молодому візникові, недавно прибулому з села, робилось якось ніяково у присутності Полежаєва з його незмінно холодною і зневажливою чемністю. Полежаєв завжди мовчав і сидів на бричці, як і тепер, відхилившись, спираючись ру-

ками в лайкових рукавичках на палицю, граючи з бридливим виглядом м'язами щелепів. Дмитруков гостро не любив чванливого лікаря й називав його буржуакою.

За років свого поступового висування, профроботи, навчання, він нерідко зустрічався з Полежаєвим і крім найпотрібніших слів вони ніколи не вели жодних розмов. Навіть, коли Дмитруков, подолавши чималі труднощі навчання, став лікарем і почав працювати директором лікарні, Полежаєв жодним словом не згадував про трохи не щоденні минулі зустрічі з колишнім візником. І за цією мовчанкою Дмитруков ясно почував притиснуте корпоративне почуття людини, що не мирилась з „чужаком“, що завжди була незадоволена радянською дійсністю.

— Не дарма,— думав Дмитруков — ти так злобно граєш щелепами. Буржуяка — згадав він з посмішкою.

Час був відкривати конференцію. Дмитруков заговорив, як завжди, тихим, проте виразним, добре чутиим голосом.

— На фоні величезних досягнень радянської медицини психіатрія є чи не найвідсталіша ділянка. Подивіться на нашу лікарню. Вона неприпустимо переповнена. Хроніки роками перебувають у стінах лікарні. Замість концентрувати в спеціальних трудових профілакторіях, ми тримаємо безнадійних хворих у стані абсолютної ізоляції від околишнього життя. На їх місце — гострих хворих, тих, кому лікування в умовах лікарні далеко потрібніше. Лікарня повинна бути лікарнею, а не пристановищем асоціальних елементів.

— А що ви з хроніками робитимете? — почувся вигук.

— До того я йду. Треба з усією одвертістю сказати, що чимало наших психіатрів перебувають у полоні буржуазної ідеології. Глибока економічна криза, безвихідь у капіталістичних країнах тиснуть на науку, обгортають її песимізмом. Ми все частіше чуємо від буржуазних психіатрів про фатальну доконечність органічної структури людини, про те, як все більше й більше зникають межі між хворобою і здоров'ям. Мимоволі ми піддаємось обивательському погляді на психічно-хворого, як на людину, викреслену з життя, соціальний нуль. Чи треба говорити про колосальну шкідливість таких поглядів?

Ніколи ми не погодимося на те, щоб лікувати ізольований від соціального коріння індивідуум. Ми не тільки не повинні рвати ті нитки, що зв'язують хорого з його середовищем, а навпаки, всяко посилювати ці зв'язки. Таким способом ми не тільки успішніше лікуватимемо, а й збережемо, оскільки це можливо, хворого, як соціальну цінність.

Ось чому трудотерапії треба приділити найголовніше місце в психолікарні. Усі приступні сучасній науці методи лікування плюс колективна праця — головний зміст нашої роботи. Ми повинні сьогодні обговорити той матеріал, що дає нам ще не-

велика практика застосування по-новому трудтерапії. Нам треба обміркувати, як краще налагодити трудпрофілакторії для хворих у стабільному етапі, зокрема подумати над організацією трудово лікувальної колонії для хроніків.

Виступили лікарі Бірибаум, Мочальська і Виноградов. На основі спостережень над різними хворими в майстернях вони доходили висновків, що трудтерапія—чинник величезної ваги в лікувально-виховному процесі.

— Оце кілька днів тому—розповів Бірибаум—повернувся з відпустки наш старий санітар Дмитро Івалович. Коли він не побачив у палаті всім вам відомого—„Толстого“, то запитав, чи не помер той. Коли ж старому показали „Толстого“ в палітурній майстерні, він просто не йняв спочатку віри, не вірив власним очам. Справд, трудно було і нам уявити собі цього вічного протестанта, ворожого до персоналу, з нездійсненими вимогами, з цинічною лайкою, слухняним, ретельним за роботою. Характерно, що „Толстой“ щодня відмовляється йти на роботу, лається, галасує, що він сюди прийшов лежати, а не працювати. Поступово ж заспокоюється, йде до майстерні, там робиться лагідним, ввічливим, уважним до товаришів. У палаті—він знову метушливий, брутальний, роздрагований. Між іншим, „Толстой“ колись працював на картонажній фабриці, і палітурна майстерня це знайома йому галузь.

Слова попросив Полежаєв.

— Коли ми говоримо про ті чи інші методи лікування, то нікому не спадає на думку приплутувати сюди політику. Питання ж трудової терапії, яку, звичайно, не можна розглядати, як лікувальний захід, набуло в нас певної політичної гостроти. Принаймні мені вже починають закидати відсутність лояльності до радянської влади. Тому я і виступаю на цих поважних зборах і намагатимусь висловити свою думку.

Товариш Дмитруков скаржиться на надмірну перевантаженість лікарні—ну що ж, такий уже час у нас, багатий на нервові розлади. На це закривати очі не доводиться, і нам, здійснюючи директиви партії про охорону здоров'я трудящих, треба більше уваги приділяти розширенню нашої психіатричної сітки.

Щодо трудтерапії, то я скажу дуже небагато. У тих ненауково-експериментальних формах, в яких її запроваджують тепер у нас, це річ шкідлива. У невеликих дозах, у так би мовити м'яких формах, десь у садку, на городі, як зовнішній подразник, що впливає на біологічну суть людини, незалежно іноді навіть від мислення, свідомості і волі, як момент відтягування суб'єкта від хворобливих думок—трудтерапія корисна. Знімаю з себе всяку відповідальність за хворого з майстерні. Ця гра кінчиться тим, що хтось або сам заріжеться інструментом, або іншого заріже. Я кінчив.

У залі почувся рух.

— Дайте мені слово, тов. Дмитруков—схвильовано скрикнула Коблец.

— І мені... Запишіть мене... чулися голоси.

Дмитруков підніс руку:

— Всім дам висловитися. Відповім лише кілька слів лікареві Полежаєву. Ви пропонуєте відокремити науку від політики, ви проти партійності в наших лікувальних заходах. Думка не нова, що й казати. З прихильниками „чистої“ науки нам доводилося зустрічатися не раз на різних боках барикад. А втім ваша промова досить політична. На що це ви натякаєте, докторе Полежаєв, говорячи про наш час, багатий на нервові розлади? Це вірно щодо капіталістичних країн, де в лещатах безробіття й фашистського гніту, з благословіння стовпів „надкласової“ науки гинуть сотні тисяч пролетарів. Там—справді час, багатий на нервові розлади, на самогубства, на вимирання, на нечувану дитячу смертність. Чи не навмисно ви плутаєте ці жахливі обставини з буйним зростанням матеріально-культурного рівня трудящих мас у Радсоюзі?

Ви намагаєтесь використати на свій кшталт мої слова про перевантаженість психічних лікарень. Так, вони перевантажені, не зважаючи на колосальне зростання оздоровних факторів. І ви прекрасно знаєте, чому це так. Я можу повторити вам. Загальний культурний рівень мас, розширення психіатричної допомоги, диспансеризація, запроваджена за часів радянської влади, звичка вдаватися зараня по лікарську допомогу, активне лікування алкоголіків, невротиків—дають велику кількість звертань до нас. Це наш плюс, а не мінус, бо всім відомо, як зменшилася у нас кількість психічних захворювань. А про ваші біологічні чинники у трудотерапії я тепер нічого не казатиму. Я бачу, як інші товариші горять бажанням виступити, хай вони зачеплять це питання.

Говорить, тов. Коблец.

— Ми багато говоримо про хворих і дуже мало уваги приділяємо тим, хто лікує—почала Коблец.— Такі лікарі, як Полежаєв, класифікують всю масу хворих за діагнозом виключно, ігноруючи соціальні моменти, в яких закладені величезні можливості виховання. Годі вже розглядати всіх хворих, як одну аморфну масу. Той, хто цікавився нашою культмасовою роботою, той знає, які цікаві теми проробляють хворі на вечірках самодіяльності—від поточної політики до питань музики, літератури, самоосвіти. Це свідчить про те, що ніколи не рвуться зв'язки між хворим і зовнішнім світом, як це штучно робили в колишньому „жовтому домі“. Значить, медперсонал має своїм завданням не тільки лікувати, а й виховувати, зміцнити соціальне коріння хворого, пробуджувати в ньому послаблені хворобою трудові навички, якщо хоче, навіть кваліфікувати його в певній спеціальності. Значить, психіатр водночас є і педагог. А ми хіба перевіряємо з такого погляду наші

кадри. І лікар Полежаєв, і Франкович і Гозунов, боячись наче б то роздратувати хворих, підтримують їх у релігійно-містичних мареннях.

Поруч Дмитрукова став Микола Петрович.

— Я хочу заперечувати не тільки Полежаєву, але й тим, хто його об'єктивно підтримує, тобто заважає й шкодить справі трудтерапії.

Я говорю про „ліваків“. У нас є справді зарозумілі голови, що додумались до такої нісенітниці, ніби психлікарня вмирає, лікуватися можна буде, мовляв, на заводі. Це нагадує аналогічний лівацький заскок щодо школи з славнозвісною теорією відмирання. Тим і пояснюється це бажання охопити труд-процесами всіх без винятку хворих, механічно перенести сюди елементи ударництва й соцзмагання. Захожу я якось до муляжної майстерні. Лікар Бірибаум саме збирається фотографуватися із своєю партією. „Я фотографуюсь поруч нашої кращої ударниці“—заявляє він фотографові і сідає біля шизофренічки Паршиної. Це один момент. Далі. На стінці муляжної майстерні червона й чорна дошка соцзмагання. Що це значить?—я питаю.—Невже треба й можна без шкоди для лікування переносити методи промислових підприємств в психлікарню? Будьте ж послідовні й робіть так, як казав мені один комсомолец, що знаходиться тепер у цій залі: „Ми, мовляв, знищимо скоро стіни лікарні. У нас, мовляв, завод буде засобом лікувати психічно-хворих“... А я вам кажу: у групі хворих з негативістичними настроями,¹ в стані депресії, навести червону й чорну дошку, це, звичайно, дурниці. Ніхто і не збирається хворих у стані збудженості, депресії, потьмарення посилати працювати. Тому й зайве Полежаєву ставати у таку шляхетну позу. Зняти з себе відповідальність легко, працювати трудніше.

До столу президії підходив Логінов у своїй звичайній глухій тужурці. Його провозжали теплими поглядами, кожний з інтересом чекав, що скаже професор.

— Товариші,—почав Логінов у глибокій тиші.—Перед нами портрет Пінеля. Ще в добу великої французької революції він висунув ідею збереження здорового настрою, моральної висоти й порядку в психіатричній лікарні застосуванням праці. Його оцінка фізичної праці співзвучна нам. Пінель казав: „шляхетне дворянство, що ставить з презирством до фізичної праці і відкидає для себе саму думку про неї, на жаль, через це назавжди лишається в своєму маренні“.

Фундатор нашої лікарні Віціус за всіх жажливих умов своєї доби даремно намагався налагодити заняття хворих на городах. Не можна сказати, що ми новатори в застосуванні тут праці.

¹ Особливий стан психічно-хворого, який характеризується збудженням, негативним ставленням до дисципліни.

Є ряд видатних психіатричних лікарень за кордоном, де праці надають певне місце. Під час так званого просперіті в Детройтській лікарні автомобільного короля Форда працю хворих використовували надто вже широко, і це давало чималу користь підприємцям.

Чому ж ми так довго дискутуємо? Чому праця в наших формах викликає такі гострі напади від деякої частини лікарів? Прекрасну відповідь на це дала нам сьогодні товаришка Саша Коблец.

„Психіатр є,— каже вона,— не тільки лікар,— а педагог. А деяка частина наших лікарів уперто тримається старих заяложених поглядів на лікування, як на відокремлений процес. Об'єктивно ж вони теж пропагують, теж виховують хворого, але в ворожому пролетаріатові дусі. Що значить лікувати? Це значить в наших умовах крім медикаментозного, хірургічного, фізіатричного впливу підтримати зв'язки хворого з життям, з класовим життям колективу, ідеологічно виховати його. Радянська оцінка звільненої праці, як творчого життєрадісного процесу, без якого блідим, нікчемним здається саме життя, є діаметрально-протилежна до буржуазних поглядів. І ця принципова різниця просякає нашу трудтерапію, в якій не може бути лише одних технічних навичок. Гнилизною ідеалістичної філософії відгонить від лежачаєвської біологізації праці.

Недавно на одній своїй лекції я цитував студентам слова великого Гете. Я не можу стриматися, щоб і вам не навести його слів з приводу праці психічно-хворих. Ці слова є геніальним передбаченням нашої постановки питання.

Вустами одного із своїх героїв поет каже:

— „Якщо не зважати на фізичний бік, що часто ставить нам непереборні перешкоди і про що я раджусь з добрими лікарями, то я легко знаходжу засоби лікувати божевільних. Це саме ті засоби, що здоровим людям не дають стати божевільними. Треба збудити їх самодіяльність, треба привчити їх до порядку, треба показати їм, що в інших людей таке ж буття і така ж доля, як і в них“...

Таке ж буття.. це треба пам'ятати.

І ще я хотів зупинитися на двох моментах. Тисячу раз праві ті товариші, що підкреслювали важливість набуття хворим і певної виробничої кваліфікації. Це не тільки питання підвищення соціальної ваги суб'єкта, це глибокий лікувальний фактор.

Друге, що я хотів сказати, це про методику нашої трудтерапії. Голими руками тут нічого не візьмеш. Потрібний глибокий науковий аналіз. З деякими категоріями хворих потрібна особлива обережність. Правильно дозувати працю, суворо диференціювати її, день-у-день записувати її вплив. Ряд хвороб виключає звичайне застосування праці. Але сфера застосування праці хворих все ж ширша, далеко ширша, ніж

це багатом здається. Хай лікарня не буде для хворого тюрмою, де кінчаються всі його зв'язки з оточенням. Ми повинні уговорити йому, навпаки, міст у ширше життя.

Логінов зупинився, обвів всіх суворим поглядом сірих очей і закінчив.

— Хто не йде в ногу з життям, того історія змітає, як старий мотлох із свого шляху. Я багато думав, я зробив висновки, я зробив вибір... Хай подумаютъ ті, що досі нічого не навчилися.

XIV

Лічити напнуті вітрила на рибальських човнах, що зграєю птиць біліють далеко в морі, було завжди улюбленим заняттям Меркулова під час дозвілля. Бувало лежить, занурившись у пісок і морські гладенькі камінці, і в стані солодкої безжурності без кінця перелічує видні на далекому обрії човни. Лічить, зіб'ється, добродушно вилається і знову за лічбу.

Інші милуються з великих пароплавів, з бою хвиль, з блискавичної гри фарб на морі—Меркулову це байдуже. Адже він старий моряк. А ось човни рибальські дуже любить.

Оці білі вітрила... Вони завжди чомусь ввижаються. Дивися на стінку. Перед очима сновигають люди, знайомі обличчя лікаря, санітарів, сусідів, але це не заважає. Стінка кудись попливла, в палату набігло море, і білі чіткі вітрила так ясно рясніють на синьо-прозорому обрії... Але оцю привабливу картину раптом псує якийсь тяжкий спогад.

Чому він її бив, душив, шматував цю хорошу любов дівчину там, на березі моря? Мабуть, чимсь завинила перед ним... Люди вирвали дівчину з його рук, люди кудись погнали його. Чому так хочеться бити всіх, ламати меблі, руйнувати, трошити, перевертати все догори ногами? А іноді жаль візьме, сміхом ховаєш гнітючий настрій.

Сьогодні вранці поза стінкою знову плещеться море. Далеко непорушно стирчать вітрила. З військового учбового судна чутно слова команди, звітіль, мабуть, чути і дзвоник. Дзвоник нахабно прорізує тишу, заважає щось згадати...

— А ти, Меркулов, хіба не підеш на роботу?

— Старий щуре, сто чортів тобі в зуби! Чого заважаєш відпочивати.

Санітар Миколук посміхнувся і за своєю постійною звичкою розправив довжелезні вуси.

— Теж знайшов час спочивати, а вночі що робив? Люди на роботу пішли, диви, в палаті нікого немає. Кому як не тобі працювати з таким карком і руками

— Ех, ех, двинув би тебе по карточці, щоб не базікав! Я що—працювати сюди приїхав, чи відпочивати й лікуватися? Скажи, щуре.

Миколук зробився серйозним.

— А ти б роботу двинув, а не на людей кидався. Сила зайва в тебе грає. Дівати не маєш її де. Ось в майстерні і попрацюй.

Меркулов скрипнув зубом, різко повернувся до санітара й зустрівся очима з Миколою Петровичем. Ох ці лікареві пильні і наче оповиті якимсь жалем і смутком очі. Вони завжди примушують Меркулова втихомиритися. Іноді він, думаючи про Миколу Петровича, сильно гнівається на нього за цей незрозумілий вплив. Проте, цей гнів скоро минулий, це образа хлопчика на любого батька за зауваження. А він таки справді любить вдумливого лікаря, який все чисто розуміє.

— Про що це ви так гаряче розмовляєте?— спокійно спитав Микола Петрович.

Миколі хотів розповісти, але лікар непомітно зупинив його.

— Та майстерні якісь там повідумували. Хіба я можу працювати, Миколо Петровичу? Я ж самашедший. Чорт зна що!

— А хіба вас хто примушує? Не хочете, не треба. Я думаю, що вам працювати можна й дуже корисно. Всюди в Союзі кипить праця. Ось ми завели майстерні. А що у вас нерви не в порядку, то це до роботи не має відношення. Проте, це ваша власна справа. Залишайтеся, коли хочете, в палаті.

— Ні, Миколо Петровичу, коли всі, то... але лікар уже не слухав і швидко йшов коридором.

Меркулов озирнувся. В палаті нікого не було. Тільки біля дверей сидів на стільці санітар.

— Хіба піти подивитись, що вони там роблять? Чорт зна що... розгублено шепотів Меркулов.

— Гей, Миколі! Показуй, де твоя фабрика. Смотри зроблю. За борт мерзавців!..

У штампувальній майстерні, куди прикріплено Меркулова, ніхто не здивувався його приходіві. А він думав, що зустрінуть глузуванням, тому й увійшов з дуже незалежним і задерикуватим виглядом.

— Здоров, самашедша команда!

Здивовані погляди. Короткий поворот голів і знову уважно працюють, сидячи за довгим столом під ритмічний гул механізмів.

— Дивіться на нього! Ну і чого галасувати, кому потрібні ці ідіотські жарти,— розсердився Рабинович, що був у майстерні за бригадира, як кваліфікований кустар-металіст. — Спізнився на роботу, а ще й ваньку валяє... Зачекайте, зараз інструктора спитаю, куди тебе приспособити.

Меркулов трохи зніяковів. Всі працювали, не звертаючи рішуче жодної уваги на нього.

Поблизу дверей стояв окремо столик з штампувальним пресом і низеньким табуретом. Коли повернути чавунну штангу

з грубими кульками на кінцях, то прес починає швидко діяти і викидає бляшану кришечку з гвинтовим нарізом до аптечного слоїка. Але працювати біля преса треба обов'язково сидючи на табуреті, не підводячись. А Меркулов, поки Рабинович розмовляв з інструктором, почав недбало крутити прес. Штанга, обертаючись, набирала все більшої швидкості і трохи не вдарила кулькою Меркулова по скроні, але він встиг відхилитися.

— Чому ви почали працювати без моїх вказівок? — стривожено підбіг інструктор. — Могли б здоровенну гулю заробити.

— Треба обов'язково обшити кульки чимсь м'яким — стиха сказав інструкторові Микола Петрович, що непомітно стежив за Меркуловим.

— Не треба, докторе, — якось незвичайно серйозно встряв у розмову Меркулов. — Не треба. Не така вже хитра штука. Я вже знаю, як працювати.

І з рішучим виглядом сів на табурет, недбало кинувши інструкторові:

— Тут робитиму.

Він почав з зайвою силою крутити штангу. Швидко обертаючись, так що штанга з кульками здавалася колом, штамп видавлював одну покришку за другою. Меркулов почував якесь незнайоме задоволення. Приємно було дивитися на акуратні бляшані кришечки в скринці біля штампу. Приємне було усвідомлення, що він органічно зв'язаний з процесом, що не можна раптом устати, коли над головою обертаються кульки.

Робота давала дивне заспокоєння. Завжди жовчний і роздратований, Рабинович, що тепер з захопленням носився по майстерні, перевіряючи роботу, даючи вказівки, викликав у нього почуття пошани. Вражали і інші. Вони були не такі, як завжди. Якесь невідома сила владна тримала масу. Щось зміняло і Меркулова. Далекі спогади й асоціації переносили його за два роки назад, коли життя не було обмежене стінами дачі.

На хвилину промайнули білі вітрила... Море знову плескалося біля стінки. Підійти хіба ближче до нього? Лягти на березі? Затьмареним поглядом Меркулов зиркнув навкруги. Бляшані кришечки підносилися цілою горкою. Ритмічний шум роботи не вгзав ні на хвилину. Рабинович з чорними руками широко посміхався, розповідаючи щось інструкторові.

Меркулов з зусиллям стрепенувся.

І коли море зникло і натомість виросла стіна майстерні з полицями для інструменту, він голосно засміявся і міцно натиснув на прес.

XV

За три місяці я ще раз одвідав Квадратову дачу, щоб закінчити свої нотатки. Уже сніг м'якою, чистою ковдрою встелив

столітній парк, одягнув пухнасті рукавички на віти — пальці берестів. Друга година дня. Шабашать майстерні.

Стихає звичайний гуркіт. У чорних спецівках сунуть з дверей наче б то звичайні робітники. Де ж тут інструктори, де хворі? А втім бачу, здається, знайомі обличчя. Невже це Орбеліанов у халаті, масно вимазаному в олію та крейду, виходить з художньої майстерні, де готують муляжі для Наркомздорів? А як же його „скляні жили“? Спитаю... Поспішають на обід. Не в палати, а в робочу їдальню.

Ходимо із старим професором по всьому величезному подвір'ї. Він тепер у великій ведмежій шубі, і хутрянний кашкет зливається з густими, суворо настовбурченими бровами. Я сумлінно знайомлюся і з свинарником, і всіма майстернями й допомагаю професорові витягнути з ящика щойно прибулу динамо-машину.

Коли підіймалися по сходах на галерею одного з корпусів, з дверей механічного цеху вийшли двоє: хлопець років 25 у шкірянці і другий середніх літ у селянському одязі. Обидва несуть в руках скриньки, а в селянина через плече на ремінці ще два лантушки. Професор зупиняється:

— На вокзал, хлопці?

— На вокзал, товаришу доктор, весело блиснувши зубами, каже старший.

— Так дивіться, як умовилися, чекатиму на ваші листи. Пишіть про своє життя й роботу. Ну, рушайте, щоб була не спізнитися... Професор міцно за своєю звичкою обома руками стискає їм руки й світить добрими очима спід суворо настовбурчених брів. Наче зговорившись, ми не поспішаємо ввійти у корпус і дивимось услід двом людям.

Вони проходять головною алеєю, показують перепуск воротареві і швидким твердим упевненим кроком ідуть по вулиці.

Назад не озираються.

XVI

Минуло 3 роки. З дивовижною швидкістю міняла країна своє обличчя. Суворі кістяки риштувань залізо-бетонних каркасів, велетенських споруд, до яких починали вже звикати, як до чогось постійного, сталого, неодмінного, потроху змінювалися на повнотілі, багатобарвні організми фабрик і заводів. Спід риштувань, які спадали, наче з гігантського кокона народжувалась молода будівля, і тоді бачили будівники ясно і відчутно наслідки своєї самовідданої праці.

Ми мало сиділи в редакції, разом з буйно зрослою молодістю паростю заводських, колгоспних, радгоспних газет штурмували прориви, виявляли класових ворогів, викривали шкурників і скиглів.

Одного разу, приїхавши надвечір поїздом з району, я, маючи термінову справу, відправився прямо з вокзалу до редакції. Наш техсекретар Маруся Павлова передала мені листа. На конверті—незнайома рука, написано дрібно й малорозбірно. Лист був від Олександра Сергійовича Логінова, якого я ні разу не бачив з моменту останньої зустрічі. Зрідка тільки читав у нашій газеті коротенькі повідомлення про його виступи та знав, що його обрано академіком, а уряд нагородив орденом трудового червоного прапора.

Мій друже!

Читав у газеті нарис, вами підписаний. Це нагадало мені, що маю до вас давно вже справу. Ви ж колись цікавилися питаннями психіатрії, писали нариси і зображували старого Логінова в „традиційній ярмулці“. Та не в тому справа. Ви малювали картину старого божевільного дому, боротьбу з віджилими поглядами на хворобу, лікування, трудові процеси.

Чому ж не цікавитеся більше тим, яких наслідків ми дійшли в цій боротьбі, що тепер являє собою психіатрична лікарня? Чи існує ще той божевільний дім, який так жахав вас своєю фатальною долею?

Ми, психіатри, не можемо поскаржитися тепер на відсутність інтересу, відсутність громадської підтримки в нашій роботі. Це й зрозуміло. Будуючи безкласове соціалістичне суспільство, наша батьківщина утворює цілком нові можливості для боротьби за здоровий побут, за нове прекрасне життя. І знаєте, у мене часто виникає побоювання, що я, як медик, не встигаю за життям—бо сфера медичної роботи тепер далеко не тільки лікувати хвороби. Увесь комплекс заходів радянської влади для поліпшення робітничого побуту—і житлобудівництво, і озеленення міст, і санітарна культура, і виховання дитинства, охорона матері—все це єдиний цикл оздоровних заходів. Все це владно впливає в медичну сферу, по-новому примушує медика працювати, відкриває перед ним широчезні обрії.

Так в усій медично санітарній роботі, так і в нашій галузі психоневрології Я пишаюсь тепер своєю роботою, я, стара людина, горю бажанням ще довго жити і працювати, бо ніколи ще не бачив таких можливостей, таких грандіозних перспектив.

Я скажу вам коротко й конспективно, що в нас є нового. Не казатиму про величезне лікарняне будівництво, про курорти й санаторії, про робітничі полклініки й диспансери—про це все ви добре сами знаєте. Наша гордість—це високий теоретичний рівень медичної науки, це нова система єдиних методично—наукових центрів, які керують і направляють у потрібні річища творчу думку.

Такий єдиний центр у вигляді потужного психоневрологічного комбінату об'єднує близько десятка різних інститутів, які лікують, попереджують хвороби, готують нові кадри психоневрологів, провадять найпоглибленішу експериментально-наукову роботу.

Уявіть собі, що на нашу колишню „Квадратову дачу“ йдуть лікуватися й так звані „невротики“, себто хворі без психічних розладів. Ви розумієте, який це величезної ваги фактор. Це значить, що ганебне тавро „божевільня“, одвічні забобони навколо „дачі“ зникають остаточно.

З довір'ям приходять до нас тепер неврологічні пацієнти. Вони знають, що тут лікують всі види захворювань нервово-психічної сфери. Скальпель хірурга і найновітніші досягнення ендокринології, фізіотерапевтичний кабінет і рентген, трудова терапія, фізкультура й культробота—все це поставлено на службу лікувальному процесові. Ми оголосили війну так званому „терапевтичному нігілізмові“ в стінах психіатричної клініки.

Отже, і наслідки інші. Немає вже, як раніш, і тоді ще при вашому відвідуванні дачі, хворих, які роками перебували в нас. 51% видужання, 1½—2 місяці перебування в клініці—ось наші наслідки. Хроніків поглинають наші спеціальні трудові колонії. Трудові профілакторії страхових кас, розташовані на терені „дачі“ із строгим напівсанаторним режимом для хворих, що здебільшого пройшли курс лікування—це місток до ширшого життя.

Але не думайте, що наша робота обмежується тільки на лікуванні, науковому експерименті в стінах самих інститутів, клінік, трудових профілакторіїв. Яку величезну, яку захоплюючу роботу провадять наші робітники на заводах і фабриках! Психогігієна, ця молода галузь науки, яка дає нам зброю в руки, як треба зміцняти та розвивати нервово-психічне здоров'я—пустила міцне коріння в нашої країні. Чи могли ми раніш мріяти про психогігієнічний університет на підприємстві? Тепер він є. Наша робота втілюється в побут і виробництво. Постійні психогігієнічні консультації допомагають робітникам в нормалізації його розумової праці, побуту, статевого життя. Скільки конфліктів між окремими індивідуумами та колективом пощастило усунути чулим підходом до людини, виявленням її психічних особливостей, утворенням відповідних умов.

Ось конкретний приклад. На одному великому заводі в електричному цеху молодий слюсар відзначався бешкетами, хуліганством, п'янками. Вічно хмурий, він дивився завжди спід лоба, тримався окремо від товаришів, не брав участі в громадському житті і з найменшої причини починав скандал.

Наша бригада психогігієністів познайомилася з особливостями його індивідуальності, виявила деякі нелади в статевій сфері, що викликало депресивний настрій, навіть думки про самогубство. Лікарська бригада знайшла методи впливу, його заспокоїли, призначили спеціальне лікування, разом з цеховим трикутником вдалося утворити навколо нього чулу, товариську атмосферу. Мій друже, сталося чудо! Він зробився найкращим виробничником, він бере найактивнішу участь у громадському житті колективу. Він обраний врешті членом цехового профспілкового комітету, працює за страхового делегата, очолює роботу по МОПР'у.

А наша робота серед дефективного дитинства, спеціальні школи для розумово-відсталих дітей. Хіба все розкажеш!

Ви колись цікавилися психіатрією за кордоном. Замість нашої соціалістичної гігієни там фашизм підносить расову евгеніку, яка є в руках буржуазії новою зброєю проти трудящих. Там сучасними бузувірами від науки пролетаріат визнаний за психічно-неповноцінний людський матеріал.

Запльований прапор примусової стерилізації, який піднесла американська буржуазія 1907 року в штаті Індіана, підхопили тепер гітлерівці.

В Америці з 1907 по 1932 рік встигли стерилізувати щось 12000 чоловіків і жінок.

Гітлер мріє застосувати цей закон до мільйонів, бо який же революційний пролетар не являє собою небезпеки для капіталізму.

Деякі буржуазні квазі-вчені вперто різали хвости в кількох поколінь щурів, щоб добитися безхвостих щурячих нащадків і цим довести доконечність і фатальність спадковості.

Та ба! Щуренята вперто родилися з хвостами.

Не доведуть нам також ці гітлерівські „вчені“, як би вони не намагалися, що не зовсім здорових людей конче треба позбавляти можливості дітонародження, бо батьки і найгеніальніших людей далеко не завжди можуть похвалитися здоров'ям.

Значить, за цим законом треба було свого часу стерилізувати матір Гете, як психічно-неврівноважену особу, значить, треба було стерилізувати епілептика Достоєвського, шизофреніка Гоголя, маніакально-депресивного Гаршіна...

Проте, годі. Революція краще розтлумачить цей закон фашистів, як і інші їх дії.

Повертаюсь до нашої дійсності і на цьому кінчаю свій довгий лист.

Приходьте до нас знову, в гості і розкажіть своїм читачам про роботу радянської психоневрології.

Про це я скажу і сам на з'їзді письменників.

Наша робота в галузі оздоровлення психіки й нервової системи, грандіозні перспективи, що постають перед нашим населенням в розумінні нового соціалістичного побуту—хіба це не прекрасна, не захоплююча для письменника тема?

А про це пишуть надто мало, незрозуміло й неприпустимо мало.

Чекаємо на вас.

Міцно тисну руку.

Олександр Логінов